

T.C.
KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KÜRESELLEŞME BÖLÜMÜ

ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİ VE SINIR KAPISI SORUNU

YÜKSEK LİSANS

DOĞA BARDAKÇIOĞLU
2003.09.04.002

TEZ DANIŞMANI: Yrd. Doç. Dr. Uğur ÖZGÖKER

2005

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ	1
2. ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİ	3
2.1. ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİNDE ANA OLGULAR.....	3
2.1.1. Jeopolitik Konum ve Bölgesel Olaylar	3
2.1.2. İktisadi Yapı.....	5
2.1.3. Nüfus.....	9
2.1.4. Dış Siyaset Mekanizmasına Nüfus Kalitesinin Etkisi	10
2.1.5. Politik Yapı: Saldırgan Tutum ve Aşırı Gruplar.....	11
2.1.5.1. Liderler.....	13
2.1.6. Ermeni Milliyetçiliğinin Temel Özellikleri	14
2.1.7. Türk Düşmanlığı, Rusya'ya Yakınlık ve Dışa Bağımlılık.....	16
2.1.8. Diaspora ve Ermeni Kimliğinin Oluşumu.....	17
2.1.9. Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumu.....	21
2.2. ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİNİN 'EVRİMİ'	22
2.2.1. Ter-Petrosyan Dönemi	22
2.2.1.1. Ermeni Milliyetçiliği.....	23
2.2.1.2. Karabağ Sorunu.....	25
2.2.1.3. Rusya ve Diaspora'nın Önemi.....	31
2.2.1.4. Türkiye'nin Yaklaşımı.....	32
2.2.2. Koçaryan Dönemi	34
2.2.2.1. Sözde Soykırım İddiaları.....	35
2.2.2.2. Diaspora Ermenileri.....	37
2.2.2.3. Rusya Etkeni.....	39
2.2.2.4. Bölgesel Bloklaşma.....	41

2.2.2.5.	Toprak Talepleri.....	43
2.2.2.6.	11 Eylül'ün Etkileri: Değişim Çabası mı?.....	44
2.3.	ERMENİSTAN-RUSYA İLİŞKİLERİ	47
2.3.1.	Ermeni-Rus İlişkileri.....	47
2.3.2.	Rusya'nın Ermenistan Jeopolitiğinde Önemi	50
2.3.3.	Kafkasya'da Güvenlik Projeleri.....	53
2.3.4.	Ermenistan-SSCB İlişkileri (1988-1991).....	56
2.3.5.	Ermenistan-Rusya İlişkileri Levon Ter-Petrosyan Dönemi.....	58
2.3.6.	Ermenistan-Rusya İlişkileri Robert Koçaryan Dönemi.....	61
2.3.6.1.	Siyasi İlişkiler.....	62
2.3.6.2.	Ekonomik İlişkiler.....	63
2.3.6.3.	Askeri İlişkiler.....	67
2.3.6.4.	Rus Ermeni Diasporası ve Etkinlikleri.....	69
2.3.7.	Dağlık Karabağ Sorununa Rusya'nın Yaklaşımı.....	73
2.3.7.1.	Dağlık Karabağ Sorunu.....	73
2.3.7.2.	Dağlık Karabağ Sorununda İkinci Dönem.....	74
2.3.7.3.	Rusya'nın Arabuluculuk Girişimleri.....	75
2.4.	ERMENİSTAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİ	77
2.4.1.	Yüzyılın Başlarında Erivan Hanlığında Siyasi Durum.....	77
2.4.1.1.	Ermenilerin Göçü ve Yönetim Değişikliği	79
2.4.1.2.	Erivan Eyaleti 1828 Sonrası Değişiklikler.....	81
2.4.2.	Sovyet Ermenistan' ın Uyguladığı Politika	81
2.4.2.1.	Azerbaycan Türklerinin Katliamı.....	85
2.5.	SÖZDE ERMENİ SOYKIRIM İDDİASI'NA İSRAİL'İN YAKLAŞIMI	86
2.5.1.	Sözde Ermeni Soykırım İddialarında Yeni Yaklaşım	86
2.5.2.	Yahudilerin Ermenilere Karşı Tavrı.....	88
2.5.2.1.	Ermenileri Destekleyen Yahudiler	89

2.5.3.	İsrail'in Ermeni Sorununa Yaklaşımının Nedenleri	90
2.5.3.1.	Yahudi Ermeni Düşmanlığı.....	90
2.5.3.2.	Jeopolitik Dengeler.....	90
2.5.3.3.	İsrail ve Yahudi Lobisi, Azerbaycan Petrolleri.....	91
2.6.	TÜRKİYE – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ	92
2.6.1.	Türkiye- Ermenistan Sınır Kapıları Açılması Konusu.....	94
2.6.1.1.	Türkiye Büyük Ekonomik Kazançlar Elde Edecektir Söylemi	94
2.6.1.2.	Türkiye'ye Yönelik Saldırgan Davranışların Azalacağı Düşüncesi	94
2.6.1.3.	Sınır Kapısı Açılmamalı, Daha Etkin Bir Duruş Sergilenmeli.....	95
2.7.	ERMENİSTAN - TÜRKİYE SINIR KAPISI SORUNU	96
2.7.1.	BEKLENTİLER	98
2.7.1.1.	“Türkiye – Ermenistan arasında ihracat potansiyeli kat kat artacaktır.”.....	99
2.7.1.2.	‘Doğu Kalkınır’ İddiası.....	100
2.7.1.3.	Nakliyat Şirketlerinin Lobisi.....	101
2.7.1.4.	Petrol Boru Hatları ve Sınır Kapısı.....	102
2.7.2.	Türkiye'nin Uyguladığı Ambargo.....	102
2.7.3.	Kafkasya'ya Katkısı.....	104
2.7.4.	Siyasi Yarar Beklentisi.....	105
2.7.5.	Yapısal Engeller.....	105
2.7.6.	TÜRKİYE’NİN KAFKASYA STRATEJİSİ NE OLMALIDIR?	107
2.7.6.1.	Ekonomik Boyut	107
2.7.6.2.	Siyasi Boyut	107
2.7.6.3.	Psikolojik Boyut.....	108
3.	SONUÇ	109
	EKLER	112
	KAYNAKÇA	119

Giriş

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geleceği konusu, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği için müzakere tarihi almasından bu yana giderek gündeme yerleşmeye başlamıştır. Soykırım iddialarının Türkiye'yi çok yönlü kısıtlayıcı almaya çalışmasının yanında, bu iddialara ek olarak Ermenistan sınırının açılmasına yönelik uluslararası baskılar da şiddetlenmiş görünmekte, içeriden de bu konuda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne yönelik eleştiriler artmaktadır. Ermenistan'la ilişkilerde Türkiye, uluslararası kamuoyu tarafından tek suçlu ve çözümden kaçan taraf olarak gösterilmekte ve Ermenistan'ın dışarıya açılmasını engellemekle suçlanmaktadır.

Özellikle geçtiğimiz Nisan ayının, 1915 Ermeni tehciri olaylarının doksananı yıldönümü olması nedeniyle, Ermeni meselesiyle ilgili olarak Türkiye'ye yönelik suçlamaların dozu artmış, bu durum, İsviçre'nin Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu hakkında "Ermeni soykırımı yoktur" cümlesi nedeniyle soruşturma kararı çıkarmasına kadar varmıştır. Diplomatik nezaket ve saygı kurallarından uzak olmanın yanında, bu denli cüretkâr bir tavrın gösterilmesi, Türkiye'nin Batı dünyasıyla ilişkilerinin, Ermeni meselesi vasıtasıyla farklı bir mecraya sürüklenmek istendiğini ve bunun, politikaların yönlendirilmesindeki en incelikli araçlardan biri olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Meselenin özü budur.

Türk Dış Politikasıyla ilgili analize dahil edilmesi gereken bir mesele de Türkiye'nin bu baskılar sonucunda Ermenistan sınırını açıp açmayacağı konusudur. Bu konu, daha önce de muhtelif değerlendirmelerde defaatle ele alınmıştır. Ancak yeniden gündeme gelmesi, Başbakan Tayip Erdoğan'ın Ermenistan'a yaptığı, "soykırım iddiaları araştırılırken iki ülke arasında siyasi ilişki kurulması" önerisinin, Ermenistan tarafından reddedilmesiyle olmuştur. Ermenistan, Türkiye'nin "Ermeni soykırımı bilim adamlarından oluşan bir kurulla, karşılıklı olarak arşivlerin ortaya dökülmesi suretiyle araştırılsın" davetini de reddetmişti. Ermenistan'ın, meseleyi bilimsel zeminden ziyade siyasi zeminde çözümlenmek istediği gözlenmelidir. Zira bu

konunun bilimsel düzeyde gündeme gelmesi Ermenistan için elindeki kozu dünya kamuoyu nezdinde kaybetmesine neden olacaktır. Ermenistan ve diaspora durumun fazlasıyla idrakindedir. Bu nedenle meseleyi siyasi zemine taşımaya ve isteklerini Türkiye'ye bu yolla dayatmaya karardır. Ermenistan iç politikasında, had safhaya gelen ve halkın giderek isyan noktasına ulaşmasına neden olan fakirlik, Koçaryan yönetimini giderek zorlamaktadır. Öte yandan Karabağ konusunda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın son zamanlarda yayınladığı raporların Ermenistan'ın oradaki işgalci konumuna vurgu yapmasıyla ortaya çıkan olumsuz tablo, Ermenistan için başka çözüm yollarını harekete geçirme ihtiyacını doğurmaktadır. Uluslararası kamuoyunu kendi haklılığına inandırmayı başardığı soykırım konusundan hareketle Türkiye'yi, sınırın açılması hususunda köşeye sıkıştırmayı amaçlayan kıvrak bir diplomatik hareket alanı yaratmış olan Ermenistan'a yönelik olarak, dikkatli bir dış politika izlenmelidir.

Ermenistan'la Türkiye sınırının açılmasının Türkiye'ye ve bölge diplomasisine neler getireceği veya kayıpların neler olacağı iyi analiz edilmelidir. Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik, yukarıda ifade edilen baskı araçlarını ortadan kaldırmaması ve gerek haritalarında, gerekse resmi belgelerinde Türkiye'ye yönelik toprak taleplerinden vazgeçmemesi, aynı şekilde komşusu olan Azerbaycan'da sürdürdüğü haksız işgalde ısrarcı olması, bu ülkeyle ilişki kurulmasını imkan haricinde bırakmaktadır. Türkiye Ermenistan ilişkilerinde muhtaç olan tarafın Ermenistan olduğunun altı özenle çizilmelidir.

Ermenistan'la ilişkiler konusunda çok önemli bir husus da Azerbaycan'la olan Karabağ meselesidir. Bu mesele, Kafkasya'da yaşanan bir uluslararası kriz olarak değerlendirilmelidir. Bu hususta Ermenistan'ın kazanacağı her adım, sadece Ermenistan'a yarayan bir durum oluşturmayacak, Ermenistan üzerinden Kafkasya siyaseti güden bazı güçlerin de bölgedeki etkinliğini artırmasına neden olacaktır. Ermenistan'ın hiçbir surette Türkiye'nin bölgede bir rakibi olma ihtimali yoktur. Ancak Ermenistan üzerinden bölge siyaseti güden güçlerin Ermenistan'a verdiği destek, Türkiye'nin bölgedeki durumunu olumsuz etkilemektedir.

2. ERMENİSTAN'IN DIŞ SİYASETİ

Coğrafi konum; ekonomi ve karar alma mekanizmasında yer alan aktörler arasındaki uyum, bir ülkenin dış siyasetini belirleyen en önemli üç unsurdur. Etkili bir dış siyasetin ana öğeleri; Doğal kaynaklar açısından zengin ve güvenli bir bölge, istikrarlı bir siyasi yapı ve güçlü ekonomidir. Bunun dışında; insan gücü, ekonomik yapı, üretim ilişkileri de dış politika üzerinde ülkeden ülkeye değişebilen etkiler yapabilmektedir.¹ Bu ölçütler açısından Ermenistan'ın durumu ele alındığında, bu ülkenin çok da 'şanslı' olmadığı açıkça görülmektedir.

2.1. ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİNDE ANA OLGULAR

2.1.1. Jeopolitik Konum ve Bölgesel Olaylar



Ermenistan CIA World Factbook

¹ Dış siyaseti belirleyen temel etkenler konusunda genel olarak şu çalışmalardan yararlanılmıştır: Lloyd Jensen, *Explaining Foreign Policy*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1982); William Wallace, *Foreign Policy and the Political Process*, (Londra: The Macmillan Press, 1971); J. Frankel, *The Making of Foreign Policy, An Analysis of Decision-Making*, (Londra: Oxford University Press, 1968)

Coğrafi olarak ‘kapalı’ bir ülke olan Ermenistan’ın denizlere ve önemli ticari merkezlere bağlantıları güçlü olmadığı gibi ülkenin denize çıkışı da bulunmamaktadır. SSCB döneminin bölgeleri birleştirme girişiminin getirdiği olumsuz etkilerinde Ermenistan’ı etkilediği görülmektedir. Ermenistan için ticari önem taşıyan İran ve SSCB ülkelerine giden kara ve demir yollarının önemli bir kısmı Azerbaycan’dan ve diğer ülkelerden geçmektedir. Bu zorluklar nedeniyle diğer ülkelerle ulaşımda uzun süre sıkıntılar yaşanmıştır. Bu sıkıntıların birçoğu günümüzde de devam etmektedir.

Ermenistan çevresindeki ülkeler tarafından kendisini kuşatılmış hissetmektedir. Güneyi, batısı ve doğusu Türkler tarafından çevrelenmiştir; güneyinde yer alan İran ile son yıllarda ilişkilerini geliştirmeye çalışıyor olsa da bu ülkenin ne kadar güvenilir bir ‘dost’ olacağı konusunda şüpheleri devam etmektedir. Azerbaycan Türklerinin bu ülkenin kuzeyinde de ağırlıklı olarak yerleşik olması Ermenistan için pek de iç acıcı bir durum sayılmaz. Gürcistan bu durumda kuzeyde en kısa ve en güvenilir yol olarak görülmektedir. İlerleyen bölümlerde değinilecek olan Ermenistan’daki ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri, Rusya Ermenistan arasındaki yakın ilişkinin Gürcistan’ı Ermenistan’dan uzaklaştırdığı, ABD’nin de katkısıyla Türkiye ve Azerbaycan ile sıkı bir müttefik haline getirdiği görülmektedir. Bu gelişmeler ışığında Rusya, Ermenistan için yegane stratejik müttefik olarak kalmaktadır. Rusya alternatifinin de sorunsuz olmadığı görülmektedir:

Her şeyden önce Rusya ile yakın ittifak bölge devletlerinin neredeyse tamamı ile gerginlik yaratmaktadır. Kafkasya’daki çıkarlar söz konusu olduğunda Rusya’nın çıkarları ile Batılı ülkelerin çıkarlarının uyduğu söylenemez. Bölgedeki zengin petrol kaynakları dikkate alındığında ABD başta olmak üzere diğer Batılı ülkeler Rusya ve İran’ın bölgede monopol olma çabalarını kendi menfaatleri için büyük bir

tehlike olarak görmektedirler. Uluslararası Yahudi lobisi ve İsrail'de bu ülkeler arasına girmektedir.²

Geo-politik özellikleri açısından siyasi ve coğrafi yönden kuşatılmışlık hissine kapılan Ermenistan'ın endişeleri artmakta, bu da Ermenistan aleyhine dönen sorunlar yumağını oluşturmaktadır. Yetişmiş insan gücünün azlığı ve jeo-politik konumundan dolayı Kafkasya gibi stratejik önemi büyük olan bir bölgede birçok sorun içinde yaşayan Ermenistan bu nedenlerden dolayı başta Rusya ve Ermeni Diasporası olmak üzere bölge üzerinde çıkarları olan farklı odakların etkisine açık bir duruma gelmeye başlamıştır. Gelişen bu ortamda Ermenistan'ın savunma ve dış siyaset kararlarının büyük bir kısmının kendi tercihlerinden çok kendini bu kararları almaya zorunlu hissetmesinden ve dış yönlendirmelerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ermenistan'ın coğrafi konumunu geliştirmesi mümkün olmadığı gibi yukarıda belirtilen etkenler nedeniyle radikal ve bölge dışı aktörlerin etkisinde kalacağı da açıkça görülmektedir.

2.1.2. İktisadi Yapı

Ekonomisinin zayıf olmasının en önemli nedenlerinden biri Ermenistan'ın coğrafi konumudur. Ermenistan komşularının aksine doğal kaynaklar açısından zengin bir ülke değildir. Ayrıca ülkenin dağlık bir bölgede olması ulaşım yollarının yetersiz olmasına yol açmıştır. Enerji kaynakları açısından fakir olması ve bu eksikliği dengeleyecek farklı kaynakları olmaması Ermenistan için ciddi bir problemdir.

Ermenistan'da nüfusa bakıldığında ayrı bir sorun ile karşılaşılmaktadır. Nüfusun miktarı azdır ve nüfus dış göçlerin devam etmesi sonucunda yetişmiş insan gücünü Ermenistan kaybetmektedir. Eğer bu durum önlenemez ise Ermenistan'da

² David B. Ottoway ve Dan Morgan'ın "Yahudi-Ermenistan Uyuşmazlığı Kongre'ye Yayılıyor- Stratejik konular bir zamanların lobi müttefiklerinin arasını açıyor" başlıklı makalesine bakınız. **The Washington Post**, 9 Şubat 1999.

kaliteli bir emek piyasasının oluşması mümkün olmayacaktır. ABD, Rusya ve Avrupa'ya kaliteli insan gücünün dış göçlerle kayması sonucu ülke ekonomisi zayıflamaya başlamıştır.

Ekonomik gelişmeyi önleyen bir diğer faktör ise ahlaki değerlerdeki yozlaşma ve rüşvet alımının siyasi istikrarsızlık yüzünden halka yayılmış olmasıdır.³

Ermenistan'ın etnik çatışmaların kolayca gerçekleşebileceği Kafkasya bölgesinde olması diğer bölge ülkeleri gibi Ermenistan'ı da büyük ölçüde etkilemektedir. Çeçenistan, Karabağ, Osetya, Abhazya vb. bölgelerde her an çıkabilecek bir çatışma çıkma beklentisi bölgeye yatırım yapılmasını önlemektedir. Böylece Ermenistan'ın ticaret yapabilme gücü zayıflamaktadır.

Özellikle Azerbaycan ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini en alt düzeye indirmeleri Ermenistan ekonomisine ağır darbe vurmaktadır. Coğrafi açıdan rekabet gücü yüksek pazarlara uzak olan Ermenistan, Azerbaycan'ın karşı tutumu sayesinde enerji alanında çok daha büyük riskler getiren kaynaklara yönelmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan topraklarının işgaline karşı Ermenistan'a almış olduğu tavır sonucu, Ermenistan kalitesiz ithal mallarına daha çok para ödemek zorunda kalmıştır.⁴ Dış ticaretin bölge ülkeleri ile gelişmemesi ve ithalattaki sıkıntılar yüzünden ülke içinde iç piyasada istenen gelişme bir türlü sağlanamamıştır.

Ermenistan örneğinden de anlaşılacağı gibi bir ülkenin en önemli güç göstergesi ekonomisidir. Zayıf bir ekonomi Ermenistan'ın dış siyasetinde pazarlık payını da zayıflatmıştır.

Bu durumun doğal sonucu olarak 'zayıf ekonomi' aşırıların güç kazanmalarına neden olmuştur. Siyasi partilerin ekonomik sıkıntıları çözememesi ve

³ Peter Magdashian, "Armenia: Economic Division Widens", *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 106, 20 November 2001.

⁴ Nazmi Gül, "Şeytanla Dans': Ermenistan ve Nükleer Enerji", *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 17, Eylül 2001, ss. 36-46

bu sorunları kullanarak aşırı fikirleri ile taraftar kazanması sonucu hükümetler sorunların kökeni olarak dış ülkeleri ve grupları neden olarak göstermişlerdir. Sanki Ermenistan'ın karşısında dünya çapında bir blok bulunmakta ve tüm bu sıkıntıların nedeni de dış gruplardır. Bu paranoya öyle bir noktaya gelmiştir ki Ermenistan, Türklerin, İsrail'in, ABD'nin ve Avrupa'nın kendisini yok etmek istediğini bile zaman zaman öne sürmektedir. Psikolojik olarak böylesine bir gerilim içinde yaşayan Ermenistan dış politikasını tepkisel ve saldırgan bir çizgiye yöneltmiştir. Yunanistan, Suriye ve Kıbrıs Rum Kesimi ile Ermenistan'ın stratejik işbirliğine girme çabası bunun en canlı örneğidir. Ermenistan-İsrail ilişkisi de bu duruma farklı bir örnektir. İsrail'e ve Yahudi çevrelerine Ermeniler tarafından yöneltilen gereksiz eleştiriler karşılıklı olarak iki ülke arasındaki ilişkileri zedelemiştir. Sonuç olarak Ermenistan, İsrail'e karşı tutumunu sürdürmektedir.

Diaspora dış etken konusunda öncelikle değerlendirilmesi gereken bir konudur. Koçaryan iktidarı sayesinde diaspora siyasi amaçlarını gerçekleştirebilmek için ekonomik güçlerini ülkenin iç ve dış siyasetini yönlendirecek şekilde harekete geçmiştir. Diaspora şirketleri maddi nüfuzları sayesinde siyasi karar alma mekanizmalarında taraftarlarını ve hatta adamlarını lehlerine uygulamalar yapmasını sağlamışlardır. Diaspora özelleştirme ve yardım adı altında Ermenistan ekonomisinde kontrolü ele geçirmeye başlamıştır. Böylesine bir gelişme Ermenistan'da bazı gruplarda gerginlik yaratmıştır. Diaspora işadamlarının ekonomideki etkinliklerini arttırması ve bunu gerçekleştirebilmek için yasal düzenlemeler yaptırılmaları Ermenice yayınlanan İravunk gazetesinde belirtilmiştir. Ermenice yayınlanan bir diğer gazete Orran'da benzer bir tehlikeden söz etmiştir.⁵ *Orran* gazetesi Diaspora Ermenilerinin temelde iki önemli çıkarı olduğunu belirtmiştir. "Bir, Ermenistan'a yaptıkları yatırımları nasıl korurum, iki Ermenistan'ı uzaktan sevmeye nasıl devam edebilirim."⁶ Bir diğer Ermenistan gazetesi *Hayastani Komunist* gazetesi ise

⁵ Vache Sarkisian, *RFE / RL Armenia Report*, 21 May 2002.

⁶ age, 28 May 2002.

Diasporanın Ermenistan ile ilişkisinin temel nedeninin birkaç işadamının kârlarını anavatanda arttırma çabasından başka bir şey olmadığını söylemiştir.⁷

Ermenistan'ın içişlerine müdahale eden bir diğer grup ise Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da yaşayan Ermenilerdir. Dünyanın zengin bölgelerinde yaşayan bu Ermeniler Ermenistan'ın iç siyasetine rahatlıkla müdahale etmektedirler. Ermenistan'ın dışında yaşayan Diaspora Ermenilerinin ülkenin içinde bulunduğu bölgenin şartlarını kavramaktan uzak olmaları sonucu, Ermenistan'ın dış politikasına yön veren bu güçlerin gerçekdışı bir politikayı desteklemelerini sağlamıştır. Görülüyor ki Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri konusunda en önemli engellerden biri de diaspora Ermenileri olmuştur.

Diaspora Ermenilerinin dışında Ermenistan'ın komşu ülkelerinde yaşayan Ermenilerde, Ermenistan politikasında etkin bir rol oynamaktadır. Karabağ (Azerbaycan) ve Cevahiti (Gürcistan) Ermenileri bu grupta en çok ön plana çıkanlardır.⁸ Bu gruplar azınlık psikolojisinin getirdiği ayrılıkçı eğilim sayesinde Ermenistan'ın saldırgan ve daha hareketli bir dış siyaset izlemesini istemektedir. İstekleri doğrultusunda bir politika ile karşılaşmadıklarında Ermenistan'da gerginliğe neden olmaktadır. Hiçbir açılımı kabul etmeyen Karabağ Ermenilerinin Ermenistan dış politikasını nasıl yönlendirdiği açıkça görülmektedir. Buna en güzel örnek Ermenistan Başkanı Koçaryan'ın bir Karabağlı olması ve ülke siyasetini yönlendirecek önemli noktalara Karabağlıları getirmesi gösterilebilir. Karabağ sorununun da etkisiyle Ermenistan dış siyasetinin radikalleştiği açıkça görülmektedir.

Ermenistan üzerinde etkin olan ülke Rusya'dır. Dolayısıyla Rusya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel etkisi Ermenistan üzerinde kendisini göstermektedir. Ayrıca son dönemlerde gerçekleşen Kadife devrimler sayesinde Ermenistan, Rusya'nın Kafkasya'daki en önemli kalesi haline gelmiştir. Rusya bu gelişmeler üzerine

⁷ age, 28 May 2002.

⁸ Hasan Kanbolat ve Nazmi Gül, "The Geopolitics and Quest for Autonomy of the Armenians of Javakhaeti and Krasnodar in the Caucasus", **Armenian Studies**, Vol. 1, No: 2, June-July-August 2001, ss. 186-210.

Ermenistan üzerinde baskısını arttırmaya başlamıştır. Rus askeri güçlerinin Ermenistan'daki varlığını sürdürmesi için yapılan Meclis oylamasında neredeyse oy birliğine varılacak oranda olumlu sonuç çıkmıştır. Hatta olumsuz yönde oy kullananlar vatan hainliği ile suçlanmışlardır.

Güçsüz ekonomi, dış siyasette karar alma gücünün çok az kişide ya da grupta toplanmasına neden olmuştur. Bu dar çevrede belirlenen ve duygusal tepkilere açık bir politika belirleme süreci Ermenistan'ın gereksiz riskler almasına ve gereksiz tepkilerle karşılaşmasına neden olmuştur.

Sonuçta ülkenin jeo-politik konumu gibi ekonomisi de Ermenistan'a dış siyasette istikrarlı ve ılımlı bir çizgi izleyebilmesi için gerekli araçları vermemektedir. Böylece dış etkilere daha açık bir hale gelen Ermenistan, yukarıda söz ettiğimiz engeller sonucunda dış politikada saldırgan ve radikalleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.3. Nüfus

Dış siyasetin işleyişini belirleyen en önemli etkenlerden biri de nüfustur.

Nüfusun büyüklüğü önemli olduğu gibi bu nüfusun ne kadar kaliteli yetişmiş insan gücüne sahip olduğu da önemlidir. Çin nüfusunun 1 milyarı aşmış olması sonucu dünyanın en çok takip ettiği ülke durumuna gelmiştir. Hindistan ve Pakistan ekonomileri zayıf olmasına rağmen nüfusları sayesinde bölgelerinde önemli devletler haline gelmişlerdir. Suudi Arabistan zengin doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen, yetişmiş insan gücünün az olması sonucu Arap dünyasında sözü geçen önemli bir siyasi otorite olamamıştır. Nüfusun büyüklüğü ve kalitesi açısından Ermenistan'ı değerlendirdiğimizde Ermenistan'ın Japonya ile birlikte nüfusu en az artan ülke olduğu görülmektedir. Dış göç nedeniyle nüfusu daha da azalmaktadır.

1991-1992 yıllarında 3 milyon 800 bin civarında olan nüfus 2004 yılında açıklanan nüfus sayımı sonuçlarına göre 3 milyon 100 bin kişi olmuştur. Bu sayımda Ermenistan vatandaşı olmayanlar ve tüm turistler sayıları oldukça yüksek olan Ermenistan'da yaşayan Ruslar da dahildir. Diğer yandan bu rakamın ciddi bir kısmının Ermenistan'da yerleşik olmadığı da Ermenistan Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından açıklanmıştır. Böylesine bir nüfus sayımının ne kadar gerçekçi olduğu tartışmalıdır. Anlaşılan rakamları yüksek göstererek devlet gerçeği saklamak niyetindedir. Farklı bir araştırma ise Erivan'da bulunan beş ayrı elçiliğin dört yılda bir yapmış olduğu nüfus sayımında ise Ermenistan'ın nüfusunun 850 bin ya da 1 milyon 200 bin kişi arasında olduğu görülmüştür. Bağımsızlığın ilk yıllarında 4 milyona yaklaşan Ermenistan nüfusu⁹ bağımsızlıktan bugüne %75 kadar düşmüştür.¹⁰ Hugh Pope'un ifadeleriyle "Ermenistan hızla insansız bir ülke haline gelmektedir."¹¹

Ermeniler ülkelerinde yaşamamakta, dünyanın farklı bölgelerine dağılmaya devam etmektedirler. Bu süreç içinde nüfus da doğal olarak erimektedir. Bu da Ermenistan'da devamlılığı engellemektedir. Ülke dışı etkilere açık konumdadır. Ayrıca nüfusun azalmasına rağmen milli gelirin artmaması yaşanan sıkıntının farklı bir boyutunu göstermektedir.

2.1.4. Dış Siyaset Mekanizmasına Nüfus Kalitesinin Etkisi

Ermenistan nüfusunda kaliteli insan sayısının azalması, ülkenin gelişmesi yönünde büyük bir dezavantaj olmuştur. Nitelikli kişilerinin çoğunun özellikle Rus ve Azerbaycan Türkünün dış göçe yönelen gruplar içinde yer alması, Ermenistan'da birçok sektörün işleyişine büyük zarar vermiştir. Bu durumdan en büyük zararı hizmet sektörü ve devlet sektörü almıştır. Üst düzey nitelikli ve iyi eğitilmiş

⁹ Bu rakamın da ne kadar güvenli olduğu tartışmalıdır. Ermeniler bölgedeki varlıklarının devamından endişe duymaktadırlar. Özellikle yüz yıl öncesine kadar ülkede Müslümanların çoğunlukta olduğu hatırlanacak olursa bu kaygının temelsiz olmadığı kolayca anlaşılabilir. Bir dönem Rusça ve Türkçe coğrafi isimleri Ermeniceleriyle değiştiren Ermeni milliyetçileri Ermeni nüfusunu çok göstermeyi bir diğer araç olarak görmüşlerdir.

¹⁰ "Sayılar Kafa Karıştırdı", *Agos*, 22 Şubat 2002.

¹¹ Hugh Pope, "Armenia After A Decade Of Statehood, Suffers Rapid Loss Of Human Capital", *The Wall Street Journal*, 6 July 2001.

elemanların Ermenistan'ı terk etmesi sonucu dış politikada karar alma mekanizması üzerinde aşırı gruplar etkin olmuştur. İhtiyacı karşılamak için diaspora Ermenileriyle irtibata geçildiyse de diplomasiye hakim, dil bilen uzman ve deneyimli diplomat bulmaya yeterli olmamıştır.

2004 yılı itibariyle bu ihtiyacın karşılanabildiğini söylemek zordur. Aksine ihtiyaçlar artarken, Ermenistan'dan başka ülkelere giden nitelikli eleman sayısında daha büyük bir artış gözlenmektedir.

2.1.5. Politik Yapı: Saldırgan Tutum ve Aşırı Gruplar

Ermenistan'da istikrarlı bir yapının oluşturulamaması ve demokratik bir siyaset anlayışının yerleşmemesi sonucu aşırı gruplar politik olarak güçlenmiştir. Ermenistan'da yapılan bir kamuoyu araştırmasında halkın %80'inin karşılaştıkları sorunları çözmek için resmi yetkililere gitmediğini ve %85'inin ise ülkesini demokratik bulmadığını göstermiştir. Araştırmanın en ilginç sonucu ise ülkede hangi grubun ağırlıklı olduğu konusunda kesin bir sonuç çıkmamıştır.¹²

Aşırı grupların etkin olduğu bir ortamda doğal olarak partilerin politikalarında sertleşmeler ve saldırgan tutumlar görülür. Aşırı grupların bir diğer özelliği de sanal bir düşman yaratarak toplumun ulusal çıkarlarına zarar verebilecek politikalar üretmesidir. Çünkü asıl amaç bu psikolojik baskı sayesinde halkı korku ve paniğe sürüklemek bu sırada da kendi programlarını istedikleri şekilde yürütebilmektir.

Ermenistan'da faaliyet gösteren Aryan Partisi'nin açıklamasında da bu gergin ortamın siyasi partileri nasıl saldırgan bir siyasete yönlendirdiği görülmektedir.¹³

¹² "Only 15 Per Cent Armenians Describe Country As Democratic", *Arminfo Haber Ajansı*, 24 May 2002.

¹³ "Armenian Party Urges Tough Terms For Diplomatic Ties With Turkey", *Arminfo* (Erivan, Ermenistan), Groong aracılığıyla, 21 May 2002.

Uluslararası sisteme bakış açısından partinin ne kadar yüzeysel olduğu belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır:

“Türkiye’nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurma istekleri saf bir aptallıktır. Çünkü Türk devleti, Ermenilerin toprakları da dahil olmak üzere diğer ulusların toprakları, akıtılan kanlar ve soykırım üzerine kurulmuştur.”¹⁴

Karabağ ve Ermenistan’da canlanan şiddetin başlangıcı 100 yılı aşkın bir geçmişe bakılması gerektiğini göstermektedir. Osmanlının çöküş döneminde aşırı milliyetçi sağ ve sol Ermeni terörü Osmanlı Devleti’ni çok uğraştırmıştır. Bu dönem içerisinde birçok Türk ve Ermeni hayatını kaybetmiştir. İlginç olan bir nokta Ermeni çetelerinin saldırıları sonucu ölen Ermenilerin sayısı bazı yıllarda ölen Türk sayısını bile geçmiştir. Hınçak ve Taşnak terörü 1970 ve 80’li yıllarda ASALA adı altında Ermeni terörünü yeniden hareketlendirmiştir. Gerçekleşen terör eylemlerine karşı Ermeni toplumunun sert bir tepki göstermediği de görülmüştür. Gelişmelere Batılı ülkelerde duyarsız kalınca 1990’lı yıllarda Karabağ çatışmaları başlamış ve aşırı gruplar burada bağımsız kuruluşlarında belirttiği gibi katliam yapmışlardır. Şiddetin ulaştığı en yüksek boyut Hocalı katliamında kendisini göstermiş ve ilerleyen yıllarda bugün de olduğu gibi terör ve şiddet Ermenistan’ın ayrılmaz bir parçası olmuştur. 14 yıldır bağımsızlığını devam ettiren Ermenistan’da birçok sayıda cinayet ve saldırı olmuştur. Önemli örneklerden biri 1999 yılında Meclis’e yapılan silahlı saldırıdır. Bir diğer örnek ise Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin tek taraflı ilan edilen Cumhurbaşkanı Arkadi Gukasyan’a 24 Mart 2000’de şehir meydanında gerçekleştirilen saldırıdır. Her iki olayda da yaralanan ve ölenler olmuştur. Meclise yapılan saldırı da Ermenistan Başbakanı ve çok sayıda Ermeni milletvekili kendi vatandaşı tarafından vurulmuştur. Saldırıları gerçekleştiren grubun Taşnaklar olduğu düşünülmektedir.¹⁵

¹⁴ “**Armenian Party**...”.

¹⁵ Gukasyan saldırısı için bkz.: Nazım Cafersoy, “Dağlık Karabağ ‘Cumhurbaşkanı’na Saldırının Değerlendirilmesi”, *Stratejik Analiz*, Cilt 1 (1), Mayıs 2000, ss. 19-23.

Örneklere de görüldüğü gibi iktidarı en etkin etkileme yolunun hala silahta görülmesi ülkeye nasıl bir şiddet kültürünün hakim olduğunu gösterir. Ermenistan'ın esnek ve faydacı bir dış politika izlemesi gerekirken bu çizgiden çok uzak olduğu görülmektedir.

2.1.5.1. Liderler

Devletsiz bir millet olarak Ermeniler uzunca bir süre yaşamıştır. Bu durumda ülkenin dış politikasına yön verebilecek ve devlet geleneğine göre yetişmiş bir Ermeni kadrosunun var olduğunu söylemek olanaksız gibidir. Bu yüzden dış politika konularında Koçaryan gibi Ter-Petrosyan'da diasporadan yardım almıştır. Siyasi eğitim almış yetişmiş insan sayısı çok az olduğu için bazı diplomatik birimlere temsilciler bile gönderilememiştir. Rober Koçaryan'ın da bir lider olarak yeterli eğitim aldığı söylenemez.¹⁶ Koçaryan iktidara gelir gelmez Türkiye'ye karşı saldırgan bir politika izleyeceğinin sinyallerini vermiştir. Sertlik yanlısı rahatsız edici açıklamaları Ermenistan dış politika çizgisinin nasıl devam edeceği görünmüştür. Seçim öncesinde bile Koçaryan “seçimi kazanırsam Türkiye ile ilişkilerde bazı yeni şeyler, yeni vurgulamalarımız olacak”¹⁷ açıklamasını yapmıştır. Koçaryan soykırım iddialarını dış politikanın öncelikleri arasına yerleştirmiş, Türkiye'nin sınırlarını tanımadığını açıklamış ve bu yönde de girişimlere başlamıştır. Günümüzde de bu öncelikler Ermenistan dış politikasında önemini korumaktadır. Hatta Ermenistan dış siyasetinin sadece bu konulara yöneldiği de söylenebilir.

Ermeni tarihi dikkatlice incelendiğinde sağduyulu ve gerçekçi bir liderin bulunmamasının Ermenistan'ın en önemli problemi olduğu söylenebilir. Çünkü Koçaryan tipi liderler Ermenistan halkına fayda yerine zarar getirmiştir. Ermeniler bu

¹⁶ Robert Koçaryan 1954 yılında doğdu. Karabağ ayrılıkçı hareketinin kurucusu olarak bilinmektedir. 2 Eylül 1991'de Nagorno Karabağ bölgesinde bir cumhuriyet ilan etti. 10 Aralık 1991'de yapılan referandumda Nagorno Karabağ Üst (Supreme) Konseyi üyeliğine seçildi. Uzun bir süre ayrılıkçı Karabağ hareketinin liderliğini yaptı, kendisini kimsenin tanımadığı bu bölgenin başkanı ilan etti. 1997'de Ermenistan başbakanı atanan Koçaryan Ermeni siyasi hayatında radikalliği temsil etmiştir.

¹⁷ Sibel Yeşilmen, “Gizli Flört'te Yeni Başlangıç”, *Diplomasi Yazıları*, No. 1, Haziran 1998, s. 28.

seçimlerden dolayı büyük acılar çekmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta: Ermenilerin dış müdahaleler sonucu uzlaşmacı lider profili seçeneğini deneyemez hale getirilmişlerdir.

2.1.6. Ermeni Milliyetçiliğinin Temel Özellikleri

Genel anlamda fikir hareketlerinin dış siyaset üzerindeki etkileri bu son dönemde daha çok ortaya çıkmaya başlamış ve böylece dış politikada ülkeye hakim olan fikirlerin çizgisinde bir uygulama gerçekleştirildiği görülmüştür. Dost ve düşman algılamaları konusunda eğilimler dış siyaset hedeflerini belirler ya da etkilerler. Bu kategoride en önemli üç grup

1. Milliyetçilik

2. Dinler

3. Diğer ideolojiler

şeklinde sıralanmaktadır. Bu grupların zaman zaman iç içe geçtiği dönemlerde ülkelerde etki alanlarını genişletebildiği ya da daralttığı görülmüştür.¹⁸

Din ile milliyetçilik arasındaki sıkı bağları Ermenistan’da görebilmekteyiz. Ermenistan’da Ermeni milliyetçiliği adeta Kilise ile birlikte varlığını sürdüren bir şekle bürünmüştür. Kilise varlığını devam ettirebilmek için Ermeni milliyetçiliği içindeki yerini genişletmiştir. Bu başarının nedeni ise Hristiyan kiliselerinden farklı olan Ermeni kiliselerinin uzun süre Hristiyanlar tarafından kabul edilmemesinin etkisi büyüktür. Bu sayede Ermeni Gregoryan mezhebi adeta sadece Ermenilere özgü olmuş, bu da dini daha bir ‘millet’e özgü bir hale getirmiştir. Diğer yandan ‘1915

¹⁸ İdeoloji – dış politika konusunda genel değerlendirme için bkz.: Michael Howard, “Ideology and International Relations”, *Review of International Studies*, Vol. 15, 1989, ss. 1-10

olaylarını' efsaneleştiren Kilise kendi kurumsal çatısını Ermeni kimliğinin geçmiş acıları ile birleştirerek Ermeni milliyetçiliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Ermeni dilinin tüm Ermenileri birleştirmeyi başaramamış olması sonucunda din Ermeni kimliğinin oluşmasında çok önemli bir öge olmuştur. Kilisenin girişimleri sayesinde Ermeni dili belli bir seviyeye getirilebilmiştir. Ermenilerin tarihine bakıldığında hiçbir bölgede ezici bir çoğunlukla yerleşmemiş oldukları görülecektir. Bugünkü Ermenistan bölgesi de buna dahildir. Ermeniler neredeyse Kafkasya'nın tümünün, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve Kilikya dahil "Büyük Ermenistan" toprakları olduğunu iddia etseler de, bu bölgelerin geçmiş tarihine bakıldığında Ermenilerin bir şehirde dahi çoğunluğu oluşturamadıkları görülmektedir. Bu da Ermeni etnik kimliğinin güçlü ve sürekli bir gelişim göstermesini önlemiştir.

Sonuçta Ermeni Kilisesi Diaspora ve Ermenistan'daki Ermenilerin desteği sayesinde gücünü arttırmaya devam etmektedir. Ermenistan'da Kilise için biçilen rol diğer ülkelerde alışıldığın aksine laik devlet kiliselerinin rolünden çok farklıdır. Ermenistan siyasetinde Kilise'nin etkisini ve rolünü Türkiye Ermenilerinden Hrant Dink şu sözleriyle açıklıyor:

*"Ermenistan'da da 'Polis Günü' tesis edip, hafta başında kutlamışlar... Gelen fotoğraflara bakıyorum... Resmigeçit yapan polisleri şeref kürsüsünde selamlayanlar arasında başbakan var, üniformasıyla Emniyet Genel Müdür var, Devlet Başkanı Koçaryan var, Meclis Başkanı var bir de ruhani kisvesiyle Başpatrik Karekin II Gotoğigos Hazretleri var. İyi de Gatoğigos'un o kürsüde ne işi var? Ben soruyu kürsüyle sınırlı sordum ancak siz buna başka alanları da ekleyip soruyu genişletebilirsiniz. 'Devletleşme sürecine girmiş Ermenistan'da dini kurumun, ilgili ilgisiz hemen her alanın içinde var gözükmesi ideal bir demokratik ve laik devlet anlayışıyla örtüşüyor mu?'*¹⁹

¹⁹ Hrant Dink, "Ermenistan – Diaspora (6) Himayelerinden Kurtulmak", *Agos*, 19 Nisan 2002.

Bir dini liderin Polis Günü'nde dahi şeref kürsüsünde yer alıyor olması dış politika konularında Kilise'ni ne kadar etkin olduğunu açıkça göstermektedir. Tahmin edileceği üzere Kilise etkisini arttırabilmek için inançta farklılıkları teşvik etmeyi seçmiştir. Böylece Müslüman Türkler Ermenilerin gözünde geçmişin anılarını hatırlatan kişiler olarak görülmektedir.

Fransız Devrimi'nin etkisi ile diğer birçok uluslar harekete geçtiği gibi Ermeni ulusçuluğu da bundan etkilenmiştir.²⁰ Özellikle 19. yüzyılda önemli bir kısmı ticaretle uğraşan Ermeniler ulusçuluk akımından ciddi bir biçimde etkilenmeye başlamışlardır. Diaspora Ermenilerinin Osmanlı Ermenilerini 19. yüzyılın sonunda isyanlara kadar uzanan hareketleri yönettiği bilinmektedir. Ulusçuluk akımının Ermeni ulusçuluğunda gelişimi farklıdır. Çünkü Ermeniler diğer ülkelerin yönlendirmeleri ve destekleri sayesinde bir ulusalcı politika oluşturmuştur. Günümüzde de bu özellik devam etmektedir. Açıkça belirtmek gerekirse Osmanlı Devleti'nin üzerinde nüfuzlarını kullanmak isteyen gruplar ile Ermeni radikalleri arasında çift taraflı bir anlaşma söz konusuydu. Bu duruma hem Ermeniler hem de diğer ülkeler açısından son derece müsait bir dönemde gerçekleşmiştir.

2.1.7. Türk Düşmanlığı, Rusya'ya Yakınlık ve Dışa Bağımlılık

Rusya'ya ve Ruslara olan yakınlık Ermeni ulusçuluğunun bir diğer özelliği sayılabilir. Ermeni milliyetçileri bölgedeki amaçlarına ulaşabilmek için ABD, İngiltere ve Fransa ile kıyaslandığında en kalıcı unsur olarak Rusya'yı müttefik olarak görmüştür. En büyük desteği de Rusya'dan almıştır. Rusya Kafkaslar'da İranlılara ve Türklere karşı Rus yanlısı Hristiyan bir set oluşturmak istediği için Ermenileri kendisi için stratejik müttefik olarak görmüş ve bu müttefiklik ilişkisi halen devam etmektedir.²¹ Ermenistan 1991 yılında bağımsızlığa kavuştuktan sonra da Rusya ile

²⁰ İlk dönem Ermeni milliyetçi hareketlerinde milliyetçilik ideolojisi ve sosyalizmin rolünün değerlendirilmesi konusunda bir çalışma için bkz.: Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, (İstanbul: İletişim, 1995).

²¹ Gayane Novikova, "Armenia and the Middle East", *MERIA, Middle East Review of International Affairs*, Vol. 4, No. 4, December 2000.

işbirliği arayışlarına girmiş ve Kafkasya’da Rusya’ya en yakın politika izleyen ülke olmuştur.

Türk düşmanlığı, Türkiye ile ilişkiler ve Ermenistan dış politikası açısından Ermeni milliyetçiliğinin her an dillendirilen önemli bir özelliği haline gelmiştir. Uluslararası arenada devletlerarasındaki ilişkilerde karşılıklı menfaat beklentileri üzerine bir politika izlendiği için tarafların kesin çizgilerle dostluk ya da düşmanlık kavramları ile hareket ettiği pek görülmemektedir. Ermenistan – Türkiye ilişkilerine bakıldığında Ermenistan tarafının tek taraflı düşmanlık beslediği görülmektedir. Söz konusu düşmanlığın temelinde yatan en önemli neden ilk Ermeni milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu’na karşı olarak ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı’ya karşı isyan bayrağını çeken Ermeni siyasi gruplar, diğer devletlerin ve ortamın katkısıyla amaçlarına ulaşacaklarına inanmışlar fakat sonuç bekledikleri gibi olmamıştır ve kaybetmişlerdir. 1915 yılındaki gelişmeler için Ermeniler soykırım ve katliam iddialarını öne sürüyorlarsa da olaylar tarafsız bir gözle incelendiğinde durum bastırılan bir isyan ya da gerçekçi olmayan hedefler peşinde koşturulan bir halk olduğu görülmektedir. Ermeni milliyetçileri bağımsızlık hedefine yüzlerce yıllık bir aradan sonra yaklaşmışken tekrar diğer ulusların egemenliği altında yaşayan dağınık bir toplum yapısına geri dönüş yapmışlardır. Aşırı Ermeni gruplarda büyük bir şok yaşanmıştır. İşte Ermeni milliyetçiliği bu yaralardan güç almaya devam etmektedir.

2.1.8. Diaspora ve Ermeni Kimliğinin Oluşumu²²

Ermeni kimliği ise konunun bir diğer boyutudur. Yüzbinlerce Ermeni 1915 tehciri ile yer değiştirmiştir. Bu Ermenilerin büyük kısmı Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine geçerken diğer bir kısım ise bugünkü Ermenistan’a geçmiş ve yerleşmiştir. Ortadoğu’ya yerleşen Ermeniler bölgedeki çatışmaların getirdiği etkiden dolayı

²² Diaspora Ermenileri ve Ermeni – Türk ilişkileri üzerindeki etkileri için bkz.: Kamer Kasım, “Diaspora’nın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi”, *2023 İkibinyirmüç Dergisi*, Sayı 12, 15 Nisan 2002, ss. 42-46; Nazmi Gül, “Yirmibirinci Yüzyılın Başlangıcında ‘Haydat’ (Ermenilerin Davası)”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 1 (2), Haziran 2000, ss. 25-28. Ayrıca İngiltere, ABD, Rusya, Almanya ve Avustralya’daki Ermeni diasporası için bkz. *Ermeni Araştırmaları* dergisi Cilt: 1, No. 3

neredeyse ikinci bir tehciye maruz kalmışlardır. Ortadoğu'daki ülkelerin teker teker bağımsızlığını ilan etmesi ve milliyetçilik akımının bölgede etkisini göstermesi üzerine Ermeniler rahatsız olmuş ve onbinler halinde ABD ve Fransa başta olmak üzere diğer ülkelere göç etmişlerdir. Kanada, Almanya, Avustralya ve İngiltere'de zamanla Ermeni diasporaları oluşmaya başlamıştır. 30 yıl gibi (1940-1970) bir süre zarfında farklı ülkelerde yaşamaya başlayan Ermeniler değişik coğrafyalarda, farklı kültürlerle temasa geçtikleri için birbirlerini bile anlayamaz duruma gelmişlerdir. Geriye dönenlerin çoğunluğu Türkçe konuşuyor diğerleri ise Rusça, Arapça ve diğer dilleri konuşuyordu. Afrika ve tarım kültürü mısır ve Sudan gibi ülkelere gelen kişiler tarafından, sosyalist gelenek Kafkaslardan gelenlerden, Lübnan ve Kıbrıs'tan gelenler ise çok daha değişik yaşam tarzını benimsemişlerdi. Gittikleri ülkelerde karşılaştıkları kültürlerle karşı asimile olma tehlikesi yaşayan Ermenilerin durumu en çok Ermeni milliyetçileri, Kilise ve Komünist partilerin rahatsız olmasına neden olmuştur. Gazeteci Hrant Dink'e göre "Kilise diasporaya dağılmış Ermenilerin tekrar biraraya gelebilmelerini sağlayan, Ermenilerin yegâne kalesi" olmuştur²³ Farklı kültürlerden ve coğrafyalardan gelen bu insanları tek bir çatı altında birleştirmek için ortak tarih ve hedefler vermek gerekmektedir. Bunun içinde Ermenilerin Hz. Nuh'un oğulları olduğu efsanesi yeterli olmayacaktır²⁴ Bu sorunu çözebilmek için soykırım iddiaları ve 1915 olayları devamlı olarak gündemde tutulmuştur. Ermenilere 1915 yılında Türklerin kendilerini tamamen yok etmeye çalıştığı ve fırsat buldukları takdirde hiç düşünmeden bu amaçlarını gerçekleştirebilecekleri fikri aşırı gruplar, Kilise ve diaspora sayesinde devamlı olarak aşılanmıştır. Uzak ve farklı ülkelerde yaşamının etkileri de eklenince diaspora Ermenileri Ermenistan Ermenilerinden çok daha hırçın ve uzlaşmadan uzak bir hale gelmişlerdir. En kötüsü ise söz konusu süreç 1915'ten sonra adeta bir süreklilik kazanmıştır. Ermeniler 1915 öncesinde de dünyaya belli ölçüde yayılmış bir halktı. 1915'den sonra bir kısmı Ortadoğu ve Kafkasya'ya yerleşmişler, diğer kısmı ise Batılı ülkelere göç etmişlerdir. 2. Dünya Savaşından sonra gelişen olaylar sayesinde Ermeniler adeta ikinci bir tehciye yaşamışlardır.

²³ Hrant Dink, "Ermenistan – Diaspora (6) Himayelerinden Kurtulmak", *Agos*, 19 Nisan 2002.

²⁴ Bilindiği üzere Ermeniler kendilerine Hz. Nuh'un oğlu saydıkları Hayk'ın oğulları derler. Hz. Nuh ve tufan efsanesi Ermeni kimliğinin en önemli yapı taşlarından sayılmıştır. Bu nedenledir ki Ağrı Dağı'nın Ermeniler için özel bir anlamı vardır.

Lübnan, Mısır ve Kıbrıs'ta 1960'lı ve 1970'li yıllarda artan iç çatışmalar ve karışıklıklar Ermenilere bir üçüncü tehcir gibi olmuştur. Ermeniler SSCB'nin dağılmasından sonra da akınlar halinde Batı'ya göç etmeye başlamışlardır. Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra gelişen olaylarda da görüleceği gibi diaspora Ermenilerinin bir kısmı Ermenistan'a dönmesi gerekirken tam tersi olmuştur. 10 yıl içinde Ermeni nüfusu inanılmaz bir hızla erimiştir. Böylece Ermeniler dünya çapında diaspora halinde yaşamayı gelenek haline getirmişlerdir. Diasporadaki Ermeniler maddi açıdan zengin ve güçlülerdir. Bağımsız bir Ermenistan'da istedikleri bellidir ama İsrail örneğinin tam tersine bir durum gelişmiştir. Çünkü diaspora Ermenileri bağımsız Ermenistan'da yaşamak istememektedirler. Bu tercihleri Ermenistan politikalarını ciddi bir biçimde etkilemektedir. Çünkü dış ülkelerde yaşamayı tercih eden diaspora Ermenileri Ermenistan – Türkiye ilişkilerine devamlı olarak müdahale etmektedirler. Ermenistan üzerinde diaspora etkisini arttıkça doğal olarak Ermenistan dış politikasında aşırılıklar görülmeye başlanmıştır. Ermenistan'ın ilk Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan diasporanın bu olumsuz etkini fark etmiş ve kırmak istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için Ermenistan'da Taşnakların bazı kuruluşlarının faaliyetlerini durdurmuştur. Bilindiği üzere Taşnaklar Türkiye'ye karşı radikal görüşleri ile tanınmaktadırlar. Silahlı mücadele seçeneğini bile Türkiye'ye karşı uygulamaya hazırdırlar. Taşnaklar Ter-Petrosyan'ın Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı uyguladıkları politikaları uygun bulmamıştır. Bu yüzden de bağımsızlıktan hemen sonra hükümetin düşmesi için çalışmalar yapmışlardır. Taşnakların merkez kadroları yurtdışındadır ama grup yine de Ermenistan'a kendi gündemlerini taşıma gayreti içindedirler. 28 Aralık 1994'te Ter-Petrosyan Taşnaklar hakkındaki en ciddi iddialarını gündeme getirmiş ve kendi iktidarını tehdit eden partinin faaliyetlerini de askıya almıştır. Uyuşturucu madde kaçakçılığı, siyasi terörizm Ter-Petrosyan iddialarının bir kısmıdır. Bu suçlamaları takiben Ermeni Üst Mahkemesi partinin ve bağlantılı kuruluşların (özellikle *Dro*) faaliyetlerini önce 6 aylığına askıya almış, belirlenen zamanda şartlar yerine getirilmeyince de önlemlerin uygulanma süresi uzatılmıştır. Ter-Petrosyan'ın iktidardan düşmesinde rol oynayan en önemli gruplardan birinin de Taşnaklar olması Taşnaklar'ın dış siyaset anlayışlarının Ter-Petrosyan'dan ne kadar farklı olduğu

konusunda bir ipucu verebilir. Aynı çerçevede Koçaryan'ın iktidara gelir gelmez yaptığı ilk işin Taşnaklar üzerindeki yasakları kaldırması ve 1995 yılından beri hapiste olan Taşnakların lideri Vahan Ovenesjan'ı serbest bırakması Koçaryan ile Taşnakların radikal ve tavizsiz dış siyaset yaklaşımlarının ne kadar yakın olduğunu gösteren delillerdendir.

Ter-Petrosyan'ın diaspora ile ilgili "kontrol altına alma" çabaları bazı gruplarca diasporanın 'küstürüldüğü' şeklinde yorumlandıysa da²⁵, Ter-Petrosyan'ın hareketinin diasporaya değil, diasporanın aşırı kuruluşlarına karşı olduğu söylenebilir. Çünkü bu kuruluşlar Ermenistan iç politikasına da müdahale etmekte ve bu şekilde dış siyaseti de şekillendirmek istemektedirler. Nitekim Petrosyan'ın devrilmesi sürecinde de bu kuruluşların aktif bir rol oynadıkları görülmektedir. Robert Koçaryan iktidarında ise Ermenistan - diaspora ilişkileri radikal bir değişim geçirmiştir. Petrosyan'ın koymuş olduğu yasakları kaldıran Koçaryan, diaspora ile 'barışmak' için bir de gösterilişli bir Ermenistan-Diaspora Konferansı düzenlemiştir.²⁶ Bu şekilde diasporanın zenginliklerinden yararlanmak istenmiştir. Koçaryan'ın hesaplarına göre Ermenistan ile Ermeni diasporası arasında şöyle bir 'alışveriş' olacaktı: Diaspora, Ermenistan'a ekonomik yardım; yatırım; teknik konularda danışmanlık; dışarıda lobicilik; sağlık, eğitim ve bilim alanlarında yardım vb. alanlarda yardım edecekti. Bunun karşılığında Ermenistan da diasporaya birararada durabilmesi için siyasi hedefler sunacak, ayrıca diasporanın Ermeni kültürünü muhafaza edebilmesi için yardım edecekti.²⁷ Ancak taraflar eşit olmadığından Koçaryan döneminde de diasporanın tek taraflı olarak Ermenistan'ı etkileme çabalarını sürdürdükleri söylenebilir. Hatta Koçaryan bu yakınlaşma siyaseti ile diasporaya kendi iradesinin dışında hareket etmesinin kapısını açmıştır. Çünkü Ermenistan'a yeterli ekonomik

²⁵ Vincent Lima, "The Diaspora Establishment Convenes in Armenia", *Armenian Forum*, 2, No 2, s. 94.

²⁶ Acelele getirildiği gözlenen bu konferansın uzun dönemli planlardan çok günün zorluklarını aşmak için yapıldığı söylenebilir. Konferansta oluşturulan alt komisyonlar Koçaryan yönetiminin diasporadan daha çok yardım beklediğini göstermektedir. Diaspora ise bu konferansta Ermenistan devleti ile kurumsal ilişkiler geliştirmek isteğini ortaya koymuştur.

²⁷ Lima, "The Diaspora...", s. 95.

yardım gelmemekte, hatta bir anlamda Ermenistan diasporaya azalan nüfusu ile yardımda bulunmaktadır.

Özetle diasporanın Ermenistan dış politikası üzerindeki etkisi tartışmasız çok üst düzeydedir. Bu konuda en çarpıcı örnek ise ülkenin devlet başkanının dahi dışarıda yaşayan Ermenilerden biri olmasıdır. Bilindiği üzere Karabağ Ermenisi olan Robert Koçaryan uluslararası hukuka göre hala Azerbaycan vatandaşıdır. Devlet başkanının ana dili de Ermenice değil Rusça'dır. Konuşmuş olduğu Ermenice ise diğer bölgelere biraz farklı gelebilecek Karabağ Ermenicesidir. Bu durum söz konusu tabloyu net bir biçimde özetlemektedir.

2.1.9. Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumu:

Ermeni yönetimi birinci bağımsız Ermenistan döneminde Türkiye'den toprak taleplerinde ısrar etmesinin bedelini büyük kayıplar vererek ödemiştir. Ermenistan bu dönem içerisinde tüm gücünü Türklerle savaşa yönelik politikasına harcadığı için gerçekleşen büyük ekonomik kriz sayesinde ülkeden göç edenlerin sayısında müthiş bir artış görülmüştür. Tüm bu gelişmelerle beraber Ermenistan'ın bağımsızlığı sona ermiştir. Taşnak fanatikliği Ermenileri bir kez daha gerçekçi olmayan hedeflerin peşinde sürüklemiştir. Ermeni halkı bağımsızlığın Ruslara geçmesine memnun gözükmemektedirler. Bunun nedeni ise Türk korkusunun hala devam ediyor olmasıdır.

28

Bağımsızlık Sovyet yönetimine geçtikten sonra milliyetçiliğin Ermenistan'da kontrollü bir gelişim içinde tutulduğu görülmektedir. Moskova Kafkasya'daki en önemli kalesini kaybetmemek için Ermeni kültürü ve değerlerine özel bir önem verdiği gibi bunların gelişmesine de uygun ortamlar hazırlamıştır. Diğer taraftan ise milliyetçiliğin kontrol dışı kalmamasına çalışmıştır. Güvenlik sorunlarının azaldığı yıllarda ise Ermeni milliyetçiliği içeride ezilirken, dışarıda sol Ermeni milliyetçiliği

²⁸ Ronald Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, (Chico, CA: Scholars Press, 1983), s. 41.

teşvik edilmiştir. Dış ilişkiler açısından ele alındığında Sovyet döneminde Ermeni milliyetçiliğinin Türk karşıtı yönlerinin dış politika kaygılarıyla teşvik edilmesi günümüze kadar uzanan sorunlara neden olmuştur. Sonuçta Türk karşıtlığı Ermeni milliyetçiliğinin iç dinamikleri, yönlendirmeler ve çevresel etkenler sayesinde günümüzde de devam etmektedir.

2.2. ERMENİSTAN DIŞ SİYASETİNİN ‘EVRİMİ’

2.2.1. TER-PETROSYAN DÖNEMİ

Levon Ter-Petrosyan yeni bağımsızlığa kavuşmuş olan bir Ermenistan’ın yönetiminin bölge devletleriyle karşılıklı güven temelinde bir siyaset izlemesi gerektiğini anlamıştır. Türkiye ve İran ile ilişkilerin iyi yönde geliştirilmesi gerektiğini anlayan Ter-Petrosyan aksi takdirde Ermeni Milliyetçi Hareketi bağımsızlığının sürekli olmayacağını da anlamıştır. Böylesine iyi bir diyalogun getirisi Ermenistan’a Batı ile yapılacak ticari anlaşmalarda faydalı olacağı gibi bu sayede siyaseten Batının da desteğini alabileceğini planlamıştır. Bir diğer tespiti ise Kafkasya ve Orta Asya’ya Rusya’nın eskisi gibi önem vermediği yönünde gelişen düşüncesidir. Bu doğrultuda Batı ile iyi ilişkiler kurabilmek için Rusya’dan uzaklaşmak gerektiği düşünülmektedir. Bir diğer nokta ise radikal Ermeni diasporasının Ermenistan’ın iç ve dış siyasetine karıştığı gerçeğidir. Ter-Petrosyan diasporanın maddi ve manevi desteğini yanına alması gerektiğinin şart olduğunu anlamıştır. Fakat böylesine bir yakınlaşmanın Ermenistan’ın iç ve dış siyasetini etkilememesi yönünde de dikkatli davranması gerektiğine karar vermiştir.

Bu yüzden Ter-Petrosyan yönetimi Türkiye ile olan ilişkilerin geliştirilmesine özel bir önem vermiştir. Ter-Petrosyan Ermenistan’ın Batıya açılan en önemli kapısının Türkiye olduğunu fark etmiştir. Ter-Petrosyan ayrıca soykırım iddiaları ve toprak talepleri konusunda ulusal bir duyarlılığın olduğunu anlamıştır. Böylesine bir politikayı uygulamak için diasporanın ve aşırı milliyetçi Ermenilerin tepkisini çekmemeye özen göstermiştir. Ter-Petrosyan dönemi Ermeni dış siyasetinin

oluşturulmasında kilit bir rol oynayan Gerard (Jirair) Liberidian bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Ermeni soykırımı Türkiye ile ilişkilerin temelinde bir problem olarak ortaya konulmadı. Bu çok önemli, çünkü bilerek ya da bilmeyerek soykırımın siyasileştirilmesi, onun soykırımı sürekli olarak reddetmesiyle birlikte, Türkiye’nin nihai düşman olduğu yönünde bir psikoloji bir anlayış yarattı. Eğer Türkiye nihai, değişmez bir düşman ise, bu durumda Rusya sonsuza dek ihtiyaç duyulacak bir dost oluyordu. Ve bu sizin bağımsızlık politikanız üzerinde bir baskı meydana getiriyor.

Ermenistan, hiçbir ön koşul öne sürmeksizin, Türkiye ile normal ilişkiler geliştirmek için yola çıktı. Bu aslında Ermeni siyasi düşüncesinde devrimin bel kemiğini oluşturuyordu. Bu birçok Ermeninin tarih anlayışı ve bu tarihte Türkiye’nin oynadığı ve gelecekte oynayacağı düşünülen rol konusundaki anlayışlarına meydan okumaktadır.”²⁹

Tüm bu “iyi niyete” ve barış yolundaki tarihi gayretlere rağmen Karabağ’ın işgalinin devam ediyor olması, aşırı Ermeni milliyetçiliğinin hedeflerinin orantısız olması sonucu Türkiye-Ermenistan ilişkileri istenildiği gibi gelişim gösterememiştir.

2.2.1.1. Ermeni Milliyetçiliği

Ermenistan’ın sınırlarını farklı şekilde ifade eden aşırı Ermeni gruplar bulunmaktadır. Bu gruplara göre Ermenistan’ın Gürcistan’ın güneyine, Azerbaycan’ın batısına, Rusya’nın güneyine ve Türkiye’ye doğru bir miktar daha kayması gerekiyor. Bu genişlemede en çok Türkiye’den toprak talep edilmektedir. Neredeyse Türkiye’nin tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu’su, Doğu Akdeniz bölgesi ve Batı Karadeniz illeri Ermenistan sınırlarının içine dahil edilmiştir. Bu yaklaşımın temelinde diasporanın fikirleri yatmaktadır. Bu iddiaların devam etmesi halinde Ter-

²⁹ Ara Sarafian, “The New Thinking Revisited, Gerard Liberidian Speaks at Princeton University”, *Armenian Forum*, 9 May 1998.

Petrosyan Türkiye ile ilişkileri geliştirmenin olanaksız olduğunu anlamıştır. Ermenistan'ın 1992 yılında AGİK'e girmiş olması, sınırların değişmezliği ilkesinin resmi olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir.³⁰ Ter-Petrosyan yönetimi toprak talebini ve soykırım iddialarını uluslar arası platforma getirmemeye çalışmış ve karşılıklı olarak iyi niyet anlaşmaları imzalanmıştır. Bu gelişmeler Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının işgalinden vazgeçmemesi yüzünden yön değiştirmiştir. Anlaşılan Ermenistan asıl emellerinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir: Diğer yandan Ermenistan bağımsız olmadan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti ile Dağlık Karabağ (Artsakh) Ulusal Konseyi'nin 1 Aralık 1989'da, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Dağlık Karabağ bölgesinin birleşmesi konusunda aldıkları ortak karar Ermenistan'ın yayılmacı isteklerini ortaya koymaktadır. Bu kararı dayanak alarak 23 Ağustos 1990 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlanan 'bağımsızlık bildirgesi'nin 11. Maddesi ise 'soykırım iddiaları'nın ve Türkiye'den toprak taleplerinin Ermenistan devletinin 'temel taşları' arasına yerleştirildiğini açıkça göstermektedir. Bu bildirgenin 11. maddesi şu şekildedir:

“Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir.”

Bildirgede Batı Ermenistan olarak adlandırılan topraklar Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi olmaktadır. Anlaşılan Ermenistan yazılı antlaşmalarla çizilen sınırları tanımamaya devam etmektedir..³¹ Ter-Petrosyan, yönetiminin ilk yıllarında 1915 olaylarını “soykırım” olarak nitelendirmiş ve uluslararası örgütlerin bu olayı bu şekilde kabul etmesi çağrısında bulunmuştur.³² Daha sonraki yıllarda Türkiye ile diyalog geliştirme çabaları görülmüş olsa da Ter-Petrosyan yönetimi Türkiye konusunda politika değişimini halkına benimsetememiştir.

³⁰ Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, Armenia at the Crossroads, Harward Academic, Amsterdam, 1999, s. 98.

³¹ Ünal Çeviköz, “Uluslararası İlişkilerde Yeni Dengeler”, *Görüş*, Sayı: 48, Ağustos-Eylül 2001, s. 11.

³² *Yankı*, 3 Temmuz 1995.

2.2.1.2. Karabağ Sorunu

Karabağ bölgesi Türklerin ve Müslüman halkın yüzyıllardır beraber yaşadığı ve halkın çoğunluğunu oluşturduğu bir bölgedir.³³ 1 Aralık 1920’de ve 1921’de Sovyetler Birliği Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu resmen teyit edilmiştir. Karabağ’da buluna 75000 Ermeni Ermenistan ile birleşmek istediklerine dair dilekçeyi 1987 yılında SSCB’ye vermiştir. Ancak bu dilekçeler Sovyet Yüksek makamlarınca kabul edilememiştir. Bir yıl sonra 1988’de şiddetli çatışmalar çıkmış ve birçok kişi olaylar sırasında yaralanmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan yönetiminde bulunan Karabağ Ermenileri Sovyetler Birliği’nin tutumunu kabul etmemiş silahlanmaya ve örgütlenmeye başlamışlardır. Sovyetler Birliği’ne karşı tutumun sergilenmesinde Karabağ Komitesi lideri Ter-Petrosyan’ın katkısı büyük olmuştur.³⁴ İlerki yıllarda bu taviz vermez bir milliyetçi çizgiden sapmalar göstermek isteyen Ter-Petrosyan bunu yapamayacak ve adeta kendi politikalarının sonucu olarak ‘kendi sonunu hazırlayacaktır’.

Ermenistan ve Karabağ topraklarını birleştirmek Karabağ Komitesinin asıl amacıdır. Ayrıca bu komite ideolojik olarak komünizm karşıtıdır. Komite faaliyetlerini sürdürürken Ermenistan’ın başkenti Erivan’da toplanan kalabalık göstericiler Azerbaycan ile savaş çağrısı yapmaktaydılar. Bu milliyetçi uyanışa karşılık Azerbaycan’da içişlerinde tartışmalar çıkmış, bu tartışmalar sonucunda savaş alanında büyük kayıplar verilmiştir. Karabağ’daki Ermeni saldırısı 1989’da en tepeye ulaşmıştır. Gelişmeler Azerbaycan açısından içler açısıdır. Çünkü bazı zamanlarda Ermenistan Azerbaycan’ın Karabağ Özerk Bölgesi dışına da çıkmaya başlamıştır. Bu katliamları durdurmaya Moskova tarafı da dahil Azerbaycan güçleri de engel olamamıştır. Bu sırada Azerbaycanlılar gelişmeler için Rusya’yı ve Ermenistan’ı da

³³ Yoğun Ermeni göçlerine ve Rusların bölgeyi Türk ve Müslümanlardan arındırma çabalarına rağmen 1916’da Ruslar tarafından yapılan sayım sonuçlarına göre Karabağ nüfusunun % 58.9’unu Azerbaycan Türkleri oluştururken, Ermeni nüfusun oranı sadece % 41.1 olarak gösterilmiştir (Nasib Nassibli, “The Karabakh Problem: Old Stubbornness and New Hopes”, *Journal of Azerbaijani Studies*, Vol. 2, No. 3, 1999, ss. 51-59). Ayrıca bu rakamların Türkler aleyhine güvenilmezlik oranının yüksek olduğu da unutulmamalıdır.

³⁴ Kamer Kasım, “The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception To The Peace Procee”, *Armenian Studies* (Ankara), Vol. 1, No. 2, June-July-August 2001, s. 171.

beraber suçlamışlardır. Rusya'nın bu katliama göz yummasının nedeni ise Azerbaycan'da gelişen Türkçü ve Rusya karşıtı politikalara³⁵ cevap olarak Moskova, Ermeniler sayesinde Azerbaycan Türklerini terbiye etmiştir. Sovyet yönetimi protestolara devam eden Azerbaycanlıları bastırabilmek için 15 Ocak 1990'da (Kara Pazartesi) askeri birliklerini Bakü'ye göndermiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan 1991 yılının Sonbaharında bağımsızlığını ilan ettiği dönemde koşullar şu şekildedir. Ermenilerin ilk hedefi olan Ermenistan ile Karabağ topraklarını birleştirmek için saldırılara başlamışlardır. (Hatta hedefler arasında uzun yıllardır ele geçirilmek istenen Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi de vardır³⁶ Bu girişimde Ermenistan, Rusya ve diaspora Ermenilerinin kendilerini destekleyeceğini düşünerek harekete geçmiştir. Tespitleri doğru çıkmıştır. Rusya Ermenistan işbirliği konusunda istekli görülmektedir. Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan'daki gelişmelerden rahatsız olduğu için Ermenistan'ı "stratejik müttefik" olarak görmektedir. Bu "sempati" zaman içinde Ermenistan Azerbaycan'a karşı silahlı birliklerle destekleme noktasına kadar varmıştır. Diğer yandan bağımsızlığını yeni kazanmış olan Azerbaycan gerçek bir birlik ve dayanışma göstermekten uzaktır. Etkili bir biçimde askeri gücünü oluşturamamış olan Azerbaycan, liderlerinin yapmış olduğu idealist açıklamalar nedeniyle Rusya'yı ve İran'ı tedirgin etmiş ve Ermenistan saflarına itmiştir. Türkiye tek doğal müttefik olarak görülmektedir, ancak onun da dengeleri ne kadar etkileyebileceği bu son dönem içinde belirsizdir

Ermeni liderler öncelikli hedef olarak devletin topraklarını genişletmeyi seçtiler ve böylece Karabağ'daki çatışmaların şiddeti artmaya başladı. Ermeniler bu çatışmaların sonucunda Azerbaycanlılara karşı önemli bir askeri üstünlük sağladılar. Karabağ bölgesi dahil, Ermenistan ile Karabağ arasında kalan Azerbaycan toprakları da Ermeniler tarafından işgal edilmiş oldu. Karabağ'ın işgalini haklı gerekçe

³⁵ İlk dönem Azerbaycan dış politikası konusunda detaylı bir araştırma için: Nâzım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, (Ankara: Asam Yayınları, 2001).

³⁶ Nahçıvan'ın Ermenistan'a katılması hayali bugün de devam etmektedir. Örneğin bu amaç için örgütlenen Ermeni gruplardan Kurtarılmış Bölgelerin Savunması Örgütü Nahçıvan'ın Ermenistan'a katılmasının gerekli olduğunu savunmaktadır: *The Statement of the Defense of Liberated Territories Organisation* (Basın Açıklaması), 27 May 2002.

göstermeye çalışan Ermeniler *self-determination*, yani kendi kendini yönetme hakkı için harekete geçtiklerini açıkladılar. Ancak birbirinden farklı yüzlerce etnik grubun yaşadığı Kafkasya bölgesinde 150.000 kişi için böyle bir hakkın talep edilmesi hiç de gerçekçi bir tavır değildir. Diğer bir kanıt ise Mayıs 1992’de, Ermenilerin Karabağ’da başarı sağladıktan sonra Nahçıvan’a saldırımları olmuştur. Nahçıvan’da Ermeni nüfusu neredeyse hiç yok gibidir. Doğal kaynaklar açısından da zengin olmayan bölge Ermenilerin yayılmacı politikalarının hedefi olmuştur. Diğer bir ifadeyle Ermeni saldırılarının belli bir plan ya da derinlikli bir stratejinin ürünü olmadığı görülmektedir. Türkiye çatışmaların bu bölgeye sıçramasına hemen tepki göstermiştir. Çünkü Türkiye’nin de taraf olduğu yazılı antlaşmalarda Nahçıvan bölgesinin toprak bütünlüğü garanti altına alınmıştır. Bu dönem içinde Türkiye’de savaş ihtimali ciddi bir biçimde gündemde yer aldı. Burada önemli nokta Türkiye’nin sınırların silah zoruyla değişmesine ne kadar karşı olduğunu gösterirken, Türk dış siyasetinde Azerbaycan’ın öneminin ne ölçüde olduğunu göstermiştir. Bu gelişmelerden Ermenistan’ın bazı tespitler yapması gerekirdi. Türkiye ile uzun süreli ilişkiler kurmak istiyorlarsa silah zoruyla ve uluslar arası hukuka aykırı girişimlerle sınırları değiştirmeye çalışmamalıdır. Türkiye – Ermenistan ilişkilerini Azerbaycan ile kan davasına dönüşen bir çatışma ciddi sorunlara yol açardı. Ermeni liderlerin hiçbiri bu yönde hesaplar yapmamıştır. Buna Ter-Petrosyan da dahildir.

Türkiye’nin Ermenistan’a savaş tehdidinde bulunmasına karşılık Rusya’nın tepkisi çok sert olmuştur. BDT Ortak Genelkurmayı Başkanı Marshal Shaposhnikov, “Türkiye’nin müdahalesinin üçüncü dünya savaşına yol açacağı”³⁷ nı açıklamıştır. Diğer bir deyişle Rusya, Türkiye’ye “Ermenistan’ın de facto işgallerinden memnunum. Buna karışma” mesajını vermiştir. Bu açıklama şüphesi en çok Ermenistan’ı sevindirmiştir. Sonuçta, karşılıklı restleşmelerin ardından Ermeniler Nahçıvan saldırısından vazgeçmişler, böylece büyük çaplı bir hal almaya uygun bir kriz kapanmıştır. Ancak bu olay geleceğe dönük derin izler bıraktığı açıktır: Artık Türkiye Ermenilerin yayılmacı hedefleri konusunda daha net bir bilgiye sahiptir.

³⁷ Dmitri Trenin, “Russia’s Security Interest and Policies in the Caucasus Region”, içinde Bruno Coppieters (ed.), *Contested Borders in the Caucasus*, (VUB University Press, 1996); Amberin Zaman, “Azerbaijan Looks to Ankara”, *The Middle East*, No. 213, July 1992, s. 8.

Ayrıca Ermenistan'ın yalnız olmadığı ve saldırganlığının altında Rusya'nın yattığı iyice anlaşılmıştır.

Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si çatışmalar sonunda Ermeni kuvvetler tarafından işgal edilmiştir. Ermenistan Karabağ arasındaki (Azerbaycan toprakları % 12 ve Karabağ bölgesi % 8.). Bu işgal uluslararası hukuka aykırı olduğu için hiçbir devlet bunu kabul etmemiştir. Hukuksal anlamda işgali bir temele oturtamayan Ermenistan zor durumda kalmıştır. Ermenistan işgalin kendisi tarafından gerçekleştirilmediğini iddia etmektedir. Bu durumda işgali gerçekleştiren 150.000 Karabağ Ermeni'si olmaktadır. Bu da gerçekçi bir durum değildir. Unutulmamalıdır ki Ermenistan Devlet Başkanı olan kişilerde Karabağ Ermeni'sidir. Ermenistan ile Karabağ arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu açık bir şekilde bellidir..

Hocalı katliamı Ermenistan dış siyaseti ve Karabağ çatışmasını analiz etmeden önce bahsedilmesi gereken bir konudur.³⁸

Ermeniler Hocalı katliamında Azerbaycan Hocalı yerleşim birimine saldırmış ve gerçekleştirdikleri eylemler uluslararası yayın organlarınınca nefret ve intikam saldırısı olarak sunulmuştur. Ermeni milisler Hocalı'da savunmasız çocuklara, yaşlılara ve kadınlara inanılmaz işkenceler uygulamış ve bu işkenceler yabancı basın-yayın organlarınınca belgelenmiştir. Hocalı katliamını (veya soykırımını) *The Economist* dergisi şu şekilde tasvir etmiştir:

“Helikopter'den bakıldığında bazı Azeri mültecilerin kaçmak istedikleri, ancak buna rağmen yakalanarak öldürüldükleri açıkça görülebiliyor. Kasaba Ermenilerce 25 Şubat'ta ele geçirilmişti. Bir hafta sonra erkek, kadın ve çocukların cesetleri Nagorno Karabağ'ın karlı yamaçlarına saçılmış bir vaziyette. Şurası açık ki bir çoğu keskin nişancılar tarafından öldürülmüşler. Hayatta kalanlardan bir tanesi

³⁸ Hocalı katliamı konusunda geniş bir değerlendirme için bkz.: Nâzim Cafersoy, “10. Yılında Hocalı Soykırımı”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, No. 341, Mart – Nisan 2002, ss. 27-30.

Ermenilerin yerde yatanları dahi nasıl öldürdüğünü anlattı. İki adamın derileri yüzülmüş, bir kadının ise parmakları kesilmiş.”³⁹

Batılı kaynakların verdiği bilgilere göre, Hocalı’da bu şekilde katledilen Azerbaycanlı sayısı 1000’i geçmiştir.⁴⁰ Bu olay gösteriyor ki Ermeniler bir halka sırf Türk oldukları için işkence yapmak istemişlerdir. Toprağı işgal etmek nihai hedefleri değildir. Bu katliam Ermenilerin Türklere karşı beslediği kinin ne boyutlarda olduğunu göstermektedir. Böylesine aşırı ve uzlaşmaz grupların Ermeni siyasetindeki etkileri göz önünde tutulduğunda Ter-Petrosyan’ın Ermeni dış politikasında neden yumuşama sağlayamadığı kolayca anlaşılabilir. Bu gelişmelerin yanı sıra Ter-Petrosyan’ın da zaman zaman bu duyguları paylaştığı ve uzlaşmacı lider görüntüsünden çoğu kez sıyrılıp destek vermesi de gözden kaçmamalıdır.

Karabağ çatışmalarının sonucu Ermenistan dış siyasetinde bir istikrar sağlanamamış, olaylara akılcı ve bilimsel yaklaşan çevreler zamanla erimiştir. Böylesi bir süreçte ülke kendisini “sürekli savaş” halinde hissetmiş yönetim aşırıların eline geçmiştir. Barış ve istikrar arayışında olanlar vatan hainliğine varan suçlamalara maruz kalmışlardır. Karabağ çatışmalarının bir diğer etkisi de Türkler konusundaki tarihi nefretin ve korkuların tazelenmesidir. Aşırı gruplardan ve dış ülkelerden gelen destekler sonucunda Ermeniler, Türklerin kendilerini yeryüzünde bir ırk olarak yok etmeyi amaçladıklarını düşünmektedirler. Bu gruplara göre Türkler 1915 yılında amaçlarına çok yaklaşmış, SSCB’nin dağılması sonrası ikinci bir fırsat çıkmıştır. Bu görüşe göre, “Karabağ’da Ermeniler büyük bir başarı kazanmışlardır, ancak bu çatışmalar Türkiye’nin Azerbaycan’a olan desteğini de göstermiştir. Eğer Ermenistan güçlü olmaz ise Türkiye ve Azerbaycan birleşerek Ermenileri tekrar yeryüzünden silmek isteyebilirler.” Doğal olarak bu yaklaşım Ermenistan’ın Türk komşuları ile olan ilişkilerini olumlu yönde etkilememiş, karşılıklı korkuları beslemekten başka bir işe yaramamıştır. Karabağ çatışmalarının en olumsuz etkisi

³⁹ “A View to a Slaughter”, *The Economist*, 7 March 1992, s. 48.

⁴⁰ Quinn-Judge, “Revenge...”, s. 11; Pascal Privat ve Steve Le Vine, “Faces of Massacre”, *Newsweek*, 16 March 1992; “Massacre by Armenians Being Reported”, *The New York Times*, 3 March 1992.

ülkede yaygın bir şekilde “dış düşman” kavramının yerleşmesi olmuştur. Savaş ve çatışmalardan beslenen gruplar dış dünyada Ermenistan’ı yok etmeye azmetmiş ülke ve grupların olduğunu iddia ederek, Ermenilerin Ermenilerden başka dostunun olmadığını vurgulamışlardır. Batı’nın Türkler ve ekonomik sorunlar karşısında kendilerine yeterince yardım etmediğini düşünen bu gruplara göre hemen hemen herkes Ermenilerin düşmanıdır:

Türkler düşmanlık deyince Ermenilerin ilk aklına gelenlerdir. Ermenilerin bir diğer düşmanı aşırı milliyetçi gruplara göre Yahudilerdir Yahudiler Ermenilerin geçmişten gelen büyük düşmanları arasında sayılırlar. Ermeniler, Türkiye ve Azerbaycan’a İsrail’in ve Yahudilerin yaklaşmasını kendilerine karşı düşmanlık olduğu inancın yayılmasına neden olmuştur. Bu gruplara göre Yahudiler ve Masonlar 1915 yılında İttihat ve Terakki’yi tehciye yönlendirenlerdir⁴¹. Ermeni basın yayın organları birçok kez Ermeni karşıtı bloklaşmanın Yahudiler tarafından yönlendirildiğini ifade etmişlerdir. Bu konuda şüpheleri devam etmektedir. Bakü-Ceyhan petrol boru hattına Yahudi firmaların pay almak için katılmış olması ve soykırım iddialarını İsrail’in şiddetle reddetmesi Ermenilerin şüphelerinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca Ermeniler Batı’ya da fazla güvenmemektedir. Rusya’ya bile güvenlerinin bir sınırı vardır. Komşu Gürcistan da Ermenistan’ın düşmanları arasındadır. NATO’ya üye olmak isteyen ve Türkiye’ye yakın politikalar izleyen Gürcistan’daki Ermeni azınlığın ayrılıkçı hareketleri Gürcistan ile olan sorunları daha da derinleştirmiştir.

Ermenistan Karabağ çatışması geçmişteki korkuları canlandırdığı gibi Ermenileri bir paranoya döneminin içine sokmuştur. Bu paranoya dış siyaseti de etkilemeye başlamıştır. Bu gelişmelere rağmen Ter-Petrosyan ılımlı bir politika izlemeye çalışmışsa da, grubunun gücü dengeleri değiştirmeye ve daha mantıklı bir politikaya yönelmeye yetmemiştir. Azerbaycan topraklarının işgali, Karabağ sorunu Ermenistan’ın dış siyasette çok yönlü bir çizgi izlemesini büyük ölçüde önlemiştir.

⁴¹ Bu iddialar için bkz.: Sedat Laçiner, “Armenia’a Jewish Scepticism”, *Armenian Studies* (Ankara), Vol. 1, No. 4, December 2001 – January – February 2002, ss. 296-335

Çünkü bu işgaller açıkça uluslar arası hukuka aykırı bir durumdur ve haklı gerekçelerle savunulması olanaksızdır. Ermenistan'ın bu zayıf karnını Azerbaycan dünya kamuoyuna yeterince anlatamamıştır. Eğer etkin bir kampanya başlatılmış olsaydı Ermenistan çok zor durumda kalabilirdi. Yine de Azerbaycan bu şansını yitirmiş değildir. Zira Bakü-Ceyhan hattının devreye girmesi Azerbaycan'ı uluslararası alanda daha iyi bir noktaya getireceği ve Ermenistan'a karşı baskı politikalarında avantaj sağlayacağı açıktır.⁴²

2.2.1.3. Rusya ve Diaspora'nın Önemi

Rusya'nın bölgedeki hakimiyetini devam ettirebilme çabası ile beraber Ermenistan'ın dışında kurulan diaspora, Ermeni lobilerinin çalışmaları Ermeni dış politikasını aşırılığa ve sertliğe yönlendirmiştir. Ter-Petrosyan yönetimi bu iki güç kaynağı için istedikleri oranda verimli olamamış, böylece yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlardan da yararlanılarak halk arasında huzursuzluğun artmasına neden olmuşlardır. Bu süreçte özellikle Taşnakların ve Rusya'nın oynadığı rol dikkate değerdir. Ter-Petrosyan yönetiminin Taşnak-Rus işbirliği sonucunda devrildiğini, bu ikilinin henüz Ter-Petrosyan devrilmeden önce başkan olarak Koçaryan'ı hazırladıklarını Ter-Petrosyan'ın dış politika danışmanı Liberidian da iddia etmiştir.⁴³

Artan baskılar sonuç vermiş, Ter-Petrosyan 1996 seçimlerinde galip çıkan başbakanı değiştirmiş ve yerine 4 Kasım 1996'da Armen Sarkijian'ı atamıştır. Dört ay sonra 6 Mart 1997'de Sarkijian'ı da görevden almış ve yerine Karabağ Ermenilerinin lideri olan Rober Koçaryan'ı getirmiştir. Ter-Petrosyan Karabağ'daki sorunları çözülmeden Ermenistan'ın istikrarlı, ekonomik sorunlarını çözebilmiş ve bağımsız bir ülke olamayacağını anlamıştır. Dolayısıyla barış girişimlerini arttırmış. Ter-Petrosyan'ın barışçı çizgisi dış odakların tepkisine neden olmuş ve üzerindeki baskıların giderek yoğunlaşmasına neden olmuştur. Baskılar Kooçaryan'ın Başbakan

⁴² Azerbaycan'ın bu konudaki ihmal ve eksikliği Azerbaycanlı araştırmacılarca da kabul edilmektedir: Firuza Baymammadqizi, "Azerbaijan fails To Prove Armenian Aggression To The World", *AzerNews*, 8 May 2002.

⁴³ Hakob Çakıryan, "Jiyayr Libarityan: 'Daşnakların Koçaryan'a Desteği Ermenistan İçin Çok Tehlikeli Olmuştur", *AZG, Armenian Daily*, 1 May 2002.

olarak atanmasından sonra da devam etmiştir. Sonuçta Ter-Petrosyan istifaya zorlanmıştır. Kendisine karşı yapılan en ciddi suçlama Karabağ sorununa yaklaşımda fazla ödün verdiği şeklinde olmuştur. Koçaryan, Ter-Petrosyan'ın istifasından sonra geçici olarak Başkan olduğunda ilk işi Taşnakların siyasi faaliyetlerini serbest bırakmak olmuştur. Ter-Petrosyan döneminde ise bu grup terörizme ve uyuşturucu kaçakçılığına destek olduğu için faaliyetleri durdurulmuştu. Bu çerçevede 1995 yılından itibaren hapiste tutulan Vahan Ovenesjan da çıkarılmıştır. Denebilir ki Koçaryan'ın ilk icraatları politikasının ne yönde gelişeceğini sinyallerini vermiştir..

Yapılan ilk seçimde Koçaryan % 59 oy alarak Başkan seçilmiştir.⁴⁴ Böylece Ermenistan'da Ter-Petrosyan'ın neredeyse tam tersi görüşleri savunan bir lider, Robert Koçaryan iktidara gelmiştir.

2.2.1.4. Türkiye'nin Yaklaşımı

Ter-Petrosyan yönetiminde Türkiye'nin yaklaşımını da incelemekte yarar vardır. Türkiye'de bazı çevreler Ter-Petrosyan'ın istifaya zorlanarak yerine uzlaşmacı siyasetten uzak sert bir ismin, Robert Koçaryan'ın Başkan olmasından dolayı Ter-Petrosyan gibi Türkiye'nin politikalarını sebep olarak göstermişlerdir. Türkiye bu suçlamalara göre Ter-Petrosyan'ın uzlaşmacı yaklaşım ve girişimlerine gerektiği kadar destek olmamış aksine Ter-Petrosyan'ı yalnız bırakmıştır.

Öncelikle şu tespit yerinde olacaktır. Türkiye'nin hataları olduğu kesindir. Çünkü Türkiye bölgeyi yeterince takip etmemiş, bölge içindeki dengeleri izleyecek kadrolara ve bilgi birikimine sahip olamamış ve kendi siyasi, ekonomik ve sosyal araçlarını etkin bir biçimde kullanamamaya kadar büyük bir alanda eksikliklerden ve ihmallerden söz etmek mümkündür. Yine de Türkiye'yi tek taraflı suçlamak haksızlık olacaktır. Bu dönem içerisinde Türkiye'nin Ermenistan'dan isteklerine bakıldığında bu isteklerin oldukça makul olduğu görülmektedir: Saldırgan politikalar, sözde

⁴⁴ Koçaryan Başkanlık seçimlerinin ilk ayağında % 39 oy almıştır. İkinci ayakta Koçaryan'ı % 31 oyla eski Ermenistan Komünist Partisi lideri Vahan Ovanesjan takip etmiştir.

soykırım iddiaları ve uluslar arası hukuka aykırı işgallerin sona erdirilmesi. Türkiye'nin bu taleplerden vazgeçebilmesi hem siyasi hem de hukuksal açıdan mümkün değildir. Eğer Türkiye bu isteklerden vazgeçme eğilimi gösterirse ileride kendisi de bu tehditlere maruz kalabilecektir. Ayrıca Ermenistan'ın Azerbaycan'dan daha az önem taşıdığı gayet açık ve belirgindir. Bu durumu rahatlıkla görebilen Ermenistan hükümetinin Türkiye ile ilişkileri geliştirmek için Azerbaycan işgalinden vazgeçmeleri gerektiğini anlamaları gerekir.

Türkiye bu dönemde Ermenistan'ın uluslararası sistemle bütünleşebilmesi için her türlü çabayı desteklemek amacıyla, Azerbaycan ile olan sorunların çözümünde arabuluculuk rolü oynayabileceğini taraflara iletmiştir.⁴⁵

Bu bilgiler ışığında Ter-Petrosyan ve onun döneminde Ermenistan'ın özellikle dış politikada başarısız olduğu söylenebilir. İlk bakışta başarı gibi görünen işgaller dahi aslında başarısızlık olarak sayılabilir. Çünkü bu işgaller ülke ekonomisinin ve siyasi yapısının çökmesine ve aşırıların çoğunluğu ele geçirmelerine neden olmuştur. Bu başarısızlığın nedenleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Yukarıda sayılan dış siyaset belirleyicilerinin (coğrafi konum, ekonomi ve karar alma mekanizmasında yer alan aktörler arasındaki uyum) zamanında ve doğru bir şekilde okunamaması,
2. Dış siyaset belirleyicilerinin gereklerinin yerine getirilememesi,
3. İmkanlar ile orantılı hedeflerin ortaya konamaması,
4. Aşırı gruplar ile belli bir dönem yapılacak işbirliğinin süreklilik kazanmasının önüne geçilememesi,

⁴⁵ Thomas de Waal, "Recipes for Stability in the Caucasus", *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 72, 2 March 2001.

5. Karabağ çatışması,
6. Bölge devletlerinin uluslararası sistemin teröre ve şiddete karşı duyduğu kaygı ve hassasiyetlerinin dikkate alınmaması,
7. Bölge devletlerinin (özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye) sınır bütünlüğüne yeterince saygı gösterilmemesi,
8. Rusya faktörü,
9. Diaspora ve Taşnak faktörü,
10. Ekonomik ve sosyal sorunlar,
11. Liderden (Ter-Petrosyan) kaynaklanan sorunlar,

2.2.2. KOÇARYAN DÖNEMİ

Dış siyasette belirgin bir şekilde saldırgan ve tehditkar bir uygulamanın sürdürüldüğü dönem Koçaryan dönemidir. Ter-Petrosyan yönetiminin aksine Koçaryan yönetimi uzlaşmacı politikayı sürdürmek yerine aktif ve saldırgan bir politikayı tercih etmiştir. Çünkü bu sayede Türkiye ve Azerbaycan'dan tavizler alınabilecektir.

Koçaryan iktidar geldiği ilk andan itibaren saldırgan yaklaşım benimsediği hissettirmiş ve dış siyasette radikal değişimlerin olacağına sinyallerini vermiştir. Uygulamış olduğu politikanın sonuçlarının Ermenistan lehine olacağını sanan Koçaryan yanılmaktadır. Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı kullanabilecek önemli kozların olduğunu düşünen Koçaryan, bu kozların etkin bir biçimde kullanılması halinde başarı sağlanacağına inanmaktadır. Bu kozlar beş tanedir. 1. Diaspora

Ermenileri, 2. Soykırım İddiaları, 3. Bölgesel Kutuplaşma Çabası (Yunanistan, Suriye, İran ve Kıbrıs Rum Kesimi ile Türkiye'ye karşı ittifak arayışları), 4. Rusya Faktörü, 5. Türkiye'nin Sınırlarının Tartışmaya Açılması..

2.2.2.1. Sözde Soykırım İddiaları

Koçaryan iktidara geldiği ilk günlerden başlayarak Sözde Soykırım iddialarını uluslararası alanda seslendirmeye başlamış ve Diaspora Ermenileri de bu yönde destek olmaya başlamışlardır. Sözde soykırım iddialarının tanınmasının Ermenistan'ın yeni dış politika hedefleri arasında önemli bir yeri olduğunu sıkça dile getiren Koçaryan, Diaspora Ermenilerine yardım çağrısında bulunmuştur. 1999 yılında gerçekleştirilen 1. Ermenistan- Diaspora Konferansında bu çağrılarını yinelemiştir.⁴⁶ Koçaryan, Türkiye'den ATV televizyonuna verdiği demeçte sözde soykırım iddialarının kabul edilmesini Türkiye'nin önüne bir şart olarak sürmüştür:

R. Koçaryan: “Bizim de şartlarımız var. Bu doğru yol değil ama.”

Muhabir: “Ne tür şartlarınız var?”

R. Koçaryan: “Soykırım örneğin. Sonra bazı diplomatik sorunlar var. Bazı sınır problemleri var.”⁴⁷

İfade etmek istediği gerçek şudur: Soykırım iddiaları konusunda Batılı ülkelerin desteği alınacak, bu destek sayesinde Türkiye'ye karşı baskı uygulanacak ve elverişli siyasi ortam gerçekleştiğinde uluslar arası mahkemeler ve örgütler devreye girecek, sözde soykırımın Türkiye tarafından kabul edilmesi sağlanacak ve böylece tüm bu gelişmeler sonucunda sözde soykırım iddiası devamlı gündemde olacaktır. Dikkatli bir inceleme yapıldığında sözde soykırım iddialarının Ermenistan dış

⁴⁶ <http://grong.usc.edu/ro/ro-20001110.html>.

⁴⁷ Şirin Payzin, “Kocharian: Lets Make Up But Remember Past”, *Diplomacy Papers*, No. 1, June 1998, s. 32.

politikasının temeline yerleştirilmesinde Koçaryan'ın kısa dönemli hedefleri vardır. Bu hedefler arasında iddialar yolu ile Türkiye üzerinde uluslararası bir baskı oluşturmak, bu sayede de Türkiye, Azerbaycan ve Karabağ'da ekonomik alanda tavizler elde etmek vardır. Batılı ülkelerde Sözde soykırım iddialarının yükselmesi de bu yüzdendir. Bu sayede Batı ile Türkiye karşı karşıya gelecek ve bu sırada Ermenistan aradan çekilecektir. Diğer yandan soykırım dışında ekonomik sorunları nedeniyle de Türkiye'yi sorumlu tutan Ermenistan sık sık Türkiye'nin Ermenistan'a ekonomik ambargo uyguladığını Batılı ülkelere söylemektedir.⁴⁸

Soykırım iddiaları gündemde tutularak aynı zamanda dış tehdit miti de güçlendirilerek Koçaryan politikalarını halka güvenlik korkusu aşılayarak iktidarının baskıcı rejimini meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Soykırım iddiaları gündemde tutularak aynı zamanda dış tehdit miti de güçlendirilerek Koçaryan politikalarını halka güvenlik korkusu aşılayarak iktidarının baskıcı rejimini meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Son dönemlerdeki gelişmeler göz önüne alındığında Ermenistan'ın Batı dünyasındaki taraftarlarını harekete geçirdiği ve Diaspora Ermenilerinin desteğini aldığı görülmektedir. Böylece faaliyetlerini sürdürmeye devam eden diğer Ermeni gruplara da büyük bir başarı kaynağı olmuştur. Koçaryan, Ter-Petrosyan zamanında yapılan girişimlerinden çok üst seviyede bir kampanya başlatmıştır. Sonuçta Türkiye üzerindeki baskılar yoğunlaşmaya başlamıştır.⁴⁹ Koçaryan'ın hedeflerine ulaşmaya başladığının en önemli göstergesi Fransa'da soykırımı tanıma kararıdır. Bu sayede Türkiye ve Fransa arasındaki ilişkiler bozulacak ve diğer Batılı ülkelerde soykırım iddialarını gündeme alacaklardır. Sonuçta Türkiye'ye karşı bir Batı bloğu oluşacaktır. Tüm bu gelişmelere karşılık Türkiye'nin Ermenistan'a karşı tavrı daha da sertleşmiştir. Örnek olarak Ermenistan vatandaşlarına sınırda vize kolaylığının kaldırılması gösterilebilir. Böylece Koçaryan'ın Batılı ülkelere alacağı

⁴⁸ Örneğin 10 Mayıs 2000 günü Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian Avrupa Parlamentosu Parlamenterler İşbirliği Komitesi Başkanı Ursula Schleicher ile Erivan'da yaptığı görüşmede Ermenistan'daki ve Güney Kafkasya'daki istikrarsızlığın en önemli sorumlusunun Türkiye'nin uyguladığı ekonomik ambargonun olduğunu söylemiştir: "Armenian Foreign Minister Discusses Relations With Turkey", *RFE/RL Newslines*, Vol. 4, No. 92, 12 May 2000.

⁴⁹ <http://groong.usc.edu/ro/ro-2001110.html>.

destekle Türkiye'nin politikasında gevşeme olacağı beklentisi işe yaramamış, tam aksine geri tepmiştir.

2.2.2.2. Diaspora Ermenileri

Diasporanın Ermenistan'ın dış siyasetini belirleyen en önemli unsurlardan biri olduğunu Koçaryan kısa zamanda kabullenmiştir. Dış siyaset çizgisini de Diaspora politikasına adapte etmiştir. Bu şekilde bir dış politika uygulanmasının nedenlerinden biri dünyadaki Ermenilerin büyük bir kısmının Ermenistan'ın dışında yaşadığı gerçeği görüldüğünde anlaşılmaktadır. Diasporayı çekici kılan nokta sermayeyi elinde bulundurmasıdır. Ermenistan'ın ekonomik sıkıntıları diasporanın maddi gücü sayesinde önlenebilecek, ayrıca ülkenin uluslararası alanda etkinliği artırılabilir. Ayrıca Diaspora dünyada ve Batılı ülkelerde Ermenistan'ın sesini duyurmasını sağlayabilecektir. Bunu yaparken de Ermenistan'ın menfaatlerini savunmaya devam edecektir. Koçaryan Türkiye ve diğer "rakipleri" ile Ermenistan'ın tek başına "baş edemeyeceğini" düşündüğü için bu mücadelede Diasporadan büyük umutlar beslemektedir.

Koçaryan iktidarının uyguladığı radikal yaklaşıma yakın bir siyaset izleyen Diaspora Ermenileri ile ilişkilerini kurumsal bir çatıda birleştirmek için çalışmalara başlamıştır.⁵⁰ Eylül 1999'da gerçekleştirilen Ermenistan-Diaspora Konferanslarının Koçaryan iktidarı döneminde gerçekleştirilmiş olması önemlidir.⁵¹ Bu sayede Koçaryan destek için çağrı yapmıştır. Mayıs 2002'de bu konferans Erivan'da tekrar düzenlenmiş ve geleneksel hale getirilmeye çalışılmaktadır.⁵² Koçaryan'ın "Ermenistan ile diaspora arasında tam bir bütünleşmenin sağlanması ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin tüm ulusal potansiyellerini bu yolla kullanabilmesidir."⁵³

⁵⁰ Tigran Liloyan, "Armenians Meet in Forum to Discuss Diaspora's Task", *ITAR – TASS News Agency*, 27 May 2002.

⁵¹ Vicken Cheretian, "The Second Armenia-Diaspora Conference Starts on Monday 27th of May, The Diaspora Still Cares For Armenia", *Armenian News Network / Groong*, 26 May 2002

⁵² Armen Zakarin ve Hrach Melkumian, "Armenia-Diaspora Conference Ends in Yerevan", *RFE/RL Armenian Report*, 28 May 2002.

⁵³ "Armenian President Keen for Dialogue on Future with Diaspora", *Arminfo*, 27 May 2002.

ifadesinden anlaşılacağı gibi en önemli hedefinin Diaspora Ermenilerinin desteğini almak olduğu anlaşılmaktadır.

Ermenistan- Diaspora ilişkisindeki bu yakınlaşma eğilimi Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Diaspora Türkiye ile Ermenistan’ın birbirine yakınlaşmasını önleyen en önemli etkidir.⁵⁴ Diaspora ile beraber dış siyaset yürüten Koçaryan, İkinci Ermenistan Diaspora Konferansı’nda “soykırımın tanınması öncelikler arasındadır”⁵⁵ şeklinde bir karar alınmasını sağlamıştır. Bu karar gelecek yıllarda sözde soykırım iddialarının devam edeceğini göstermektedir.

Diasporanın Ermenistan üzerinde etkisinin artması sonucu Ermenistan’ın Karabağ politikası da şekillenmeye başlamıştır. Koçaryan bir barış yolunun gerekliliğine inanırken, diaspora böylesi bir gelişmenin önünü kesmek istemektedir. Diaspora kuruluşları Karabağ ve Ermenistan arasındaki koridorun hiçbir şekilde Azerbaycan’a geri verilmemesini savunmaktadır. Karabağ’daki Ermeni nüfusunun 250.000’e çıkarılmasını (şu anda 150.000’in altında), bunun için de Pan-Ermeni Fonu⁵⁶ aracılığıyla 350.000.000 dolar civarında bir ekonomik yardımın sağlanmasını karara bağlamıştır.⁵⁷ Belirtmek gerekir ki Karabağ işgali Ermeniler tarafından modern tarihteki en önemli başarı olarak görülmektedir. Bu görüşte gösteriyor ki Karabağ konusunda Ermeni tarafından taviz veya uzlaşma arayışı konusunda adım atılmayacaktır.

Ter-Petrosyan’ın aksine Koçaryan neredeyse her alanda diasporadan destek istemiş, bu sayede iç politikada sağlam yer edinmeye çalışmış, dış siyasette ise nüfusunu arttırmıştır. Tüm bu gelişmeler yanında Ermenistan dışında yaşayan ve

⁵⁴ Kamil Ağacan, “Kaderdaş Devletler: Azerbaycan - Gürcistan İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, İlkbahar 2001, ss. 319-336.

⁵⁵ **Armen Zakarin ve Hrach Melkumian**, “**Armenia-Diaspora Conference Ends**

⁵⁶ Pan-Armenian Fund şu ana kadar Ermenistan ve Karabağ Ermenilerine 75 milyon dolarlık bir finansal yardımda bulunmuştur: “World Armenian Forum To Promote Armenia – Diaspora Ties”, **Armenian News**, 28 May 2002,

⁵⁷ Ara Martirosian, “Aiming To Boost Economy”, **AZG**, 29 May 2002.

anavatanlarında yaşamayı düşünmeyen radikal Ermeniler ülke iç siyasetine müdahale etmeye devam etmektedirler. Koçaryan sayesinde daha da büyük baskı grupları haline gelmişlerdir. Bu durumda Ermenistan'ın yerel yöneticilerinin zamanla etkinliğini kaybetme tehlikesi görülmektedir. Ermenistan'ın sıkıntılarını birebir yaşamayan bu radikal gruplar uygulaması mümkün olmayan politikaları Ermenistan hükümetine ve halkına aşılama çalışmaktadırlar. Türkiye ve Karabağ politikalarındaki yönelim radikal grupların istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Koçaryan'ın bu süreç içerisinde kontrolü ne kadar zaman tutacağı şüphelidir. Çünkü Koçaryan ülkenin kısa dönemli çıkarları için diasporaya yönetimi devretmeye başlamıştır. Koçaryan geri dönüşü zor olan bir yöne doğru gitmektedir.

2.2.2.3. Rusya Etkeni

Batıda diaspora baskısı ve soykırım iddialarını kullanan Koçaryan yönetimi, Doğu da Rusya etkenini Türkiye'ye karşı kullanma girişimleri içindedir. Bu yönde girişimlerden ilki Ermenistan'ın Rusya'nın Kafkasya'daki hakimiyetini yeniden sağlayabilmek için giriştiği tüm politikalara destek vermeye başlamıştır. Böylece Ermenistan Kafkasya'da Rus kalesi haline gelmiştir. Gürcistan ve Ukrayna'da gerçekleşen Kadife Devrimler Ermenistan'ın önemini daha da çok arttırmıştır. Ermenistan'da bulunan Rus askeri üslerinin giderek daha da fazla silahlanması ve her iki ülke arasındaki saldırı durumunda tarafların karşılıklı yardımlaşacak olması Gürcistan ve Azerbaycan tarafından tehdit olarak algılanmış ve sonuçta bu ülkeler Türkiye'ye ve Batı'ya yakınlaşmaya başlamışlardır. Rus birliklerinin Karabağ çatışmalarında Azerbaycan'a karşı Ermeni güçlerini desteklemesi⁵⁸ hala unutulmadığından bu stratejik işbirliğinin bölgedeki diğer ülkeleri hedef aldığı kolayca tahmin edilebilir. Rusya'nın özellikle Çeçenler ve Kuzey Kafkasya'daki azınlıklarla yaşadığı sorunlar bölgedeki endişeleri arttırmakla beraber Ermenistan'a karşı duyulan şüpheleri de beraberinde getirmektedir. Azerbaycan ve Gürcistan bu durumda kaygılarından kurtulabilmek için ABD'ye yakınlaşmış, İsrail ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardır. Farklı bir önlem de Azerbaycan ve Gürcistan

⁵⁸ "The Russians Are Leaving... Not Yet", *U.S. News & World Report*, 16 March 1992

NATO askerlerini Rusya'ya karşı korunmak amacıyla bölgede konuşlanmasını istemektedir. Ermenistan ise bu tip bir gelişmenin Kafkasya'daki dengeleri olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmiştir. Çünkü Ermenistan Kafkasya'nın güvenliğini korumak için Rus askerlerin varlığına ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Oskanian "Rus askeri üssünün Ermeni topraklarındaki varlığı Ermenistan'ın güvenliğindeki en önemli faktörlerden biridir" diyerek Ermenistan'ın görüşünü özetlemiştir.⁵⁹

Koçaryan'ın, Ter-Petrosyan'dan farklı olarak Rusya'ya bu kadar yaklaşmasının üç temel nedeni bulunduğu söylenebilir:

1. Rusya'nın desteğini kaybetmemek. Ülkesinde ki iktidar değişikliklerinde Rusya'nın rolünün büyük olduğunu düşünmekte, şu ana kadarki başkanlık tecrübesinde de Rus etkisinin ne kadar güçlü olduğunu anlayabilmektedir. Bu nedenle Rusya'nın düşmanlığındansa dostluğunu kazanmayı tercih etmektedir,

2. Bir diğer nedeni ise Rusya üzerinde Türkiye'ye baskı yaptırarak ya da onu Rusya ile korkutarak Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmaya zorlamak istemektedir.

3. Ermenistan kendi güvenliğini tehlikede görmektedir. Azerbaycan ordusunun güçlenmesi, Türkiye faktörü ve zayıflayan Ermenistan ekonomisi Rusya'nın askeri varlığını bir anlamda gerektirmektedir. Bu noktada Ermenistan'ın Rusya'yı tercih etmesi, ABD ve NATO'dan uzak durmasının nedeni tarihi Rus-Ermeni dostluğu ile açıklanabilir.

Rusya'nın diğer devletler ile ilişkilerine göz atıldığında, Rusya'nın eski SSCB ülkelerine yaklaşımının siyasi ve ekonomik bağımlılık üzerine geliştirdiği görülmektedir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Rusya ile ortaklıktan beklenen

⁵⁹ "Vardan Oskanian: Presence Of Russian Military Base Is An Important Component In Ensuring The Security Of Armenia", *Noyan Tapan News Agency*, 24 May 2002.

sonuçları Koçaryan ulaşabilmiş midir? Tam anlamıyla evet diyebilmek zordur. Çünkü hala Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi açıdan Rusya'ya bağlı olduğu açıkça bilinmektedir. Dolayısıyla Ermenistan bağımsız bir politika izleyemiyor demektir. Bu konuda Ter-Petrosyan'ın Rusya politikalarında dikkatli olmasının nedenlerinden birinin bu tespiti doğruladığı görülmektedir. Koçaryan döneminde ise Rusya ile ilişkilerde Ermenistan tarafının teslimiyeti söz konusudur. Bu da Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlı olmasını devam ettirmektedir. ⁶⁰

Rus askeri de ABD askeri gibi bir kez girdiği bölgeden kolay kolay çıkmamaktadır. Azerbaycan ve Gürcistan hala Rus askeri tesislerin kapatılmasında sorunlar yaşamaktadırlar. İşte bu nedenle Ermenistan Rus askeri üslerine büyük avantajlar sağladığı için Kafkasya'da gelişen Kadife devrimler sonrası Rusya'ya karşı manevra yeteneğini büyük ölçüde yitirmiştir. Çünkü Rusya'nı bu kaleyi korumak için çok çaba sarf edeceği ilerde görülecektir.

Özellikle 11 Eylül olayları sonrasında yeniden oluşan dengeler Ermenistan'ı yeni alternatifler aramaya itmiştir. Ancak Rusya faktörü Ermenistan'ın dış siyaset yetkililerinin alternatiflerini azaltmıştır. Bu sürecin uzun süre böyle devam edeceği söylenebilir. Son gelişmeler de göstermektedir ki Ermenistan'ın bölgede gerginliği arttırması sonucu Türkiye'nin Ermenistan'a dönük söyleminde zaman zaman sertleşmeler başlamıştır.

2.2.2.4. Bölgesel Bloklaşma

Koçaryan'ın uygulamış olduğu dış politikada diğer bir amaç: Ermenistan'ın Türkiye'nin rakip saydığı tüm ülkelerle işbirliğini arttırmak ve hatta bu yaklaşımları askeri ittifaklara taşımaya çalışmıştır. Bu konuda en dikkat çekici ülkeler Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi, İran ve Suriye'dir. Böylesine geniş bir bloklaşmayı Ermenistan gibi bir ülkenin tek başına gerçekleştirebilmesi neredeyse imkansızdır ve söz konusu

⁶⁰ Emil Danielyan, "Russia, Armenia To Seal Debt Deal 'In June'", *RFE / RL Armenia Report*, 31 May 2002.

süreçte ismi geçen ülkelerin istekli olmasının da büyük bir rolü olmuştur. Bu birleşmede Rusya ile Yunanistan'ın⁶¹ süreçteki aktif rolleri gözden kaçırılmamalıdır. İran ve Suriye'nin Batı'nın karşı tavrı nedeniyle dış siyasetlerinde alternatifleri Avrasya ülkelerinde aramaya başlamışlardır. Sonuç olarak Ermenistan, Suriye, İran⁶², Güney Kıbrıs Rum Kesimi ve Yunanistan ile olan ilişkilerini ekonomiden savunmaya kadar her alana yaymıştır. Ermeni yetkililer bu ilişkilerin 3. bir devleti hedef almadığı söylene de gerçekleştirilen birçok toplantıda Türkiye üzerine odaklanılmıştır ve bazı katılımcılar bu gerçeği açıkça söylemişlerdir. Ayrıca Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi ile yapılan işbirliği soykırım iddialarında da devam etmektedir. Ermeniler bütün dünyada Türklerin Rumlara da soykırım yaptığını iddia etmektedir. Böylece Rumlarda Ermenilere destek vermektedir. Bu duruma en somut örnek 19 Mayıs gününün Ermenistan'da sözde Rum Soykırımını Anma Günü ilan edilmiş olmasıdır.⁶³

Bu bloklaşmadan Ermenistan'ın sağladığı faydaları söyleyebilmek bu süreçte zordur. Ermenistan dışa kapalı coğrafi konumu ve bölge ülkelerine kıyasla küçük bir ekonomisi olması nedeniyle bu ilişkilerden umduğu ekonomik yararı sağlamış olduğunu söylemek de zordur. Ermenistan komşusu İran'ın dış ticaret payı büyüktür ama Ermenistan'ın diğer ülkeler ile aynı ticaret potansiyeline eriştiği söylenemez. Ayrıca Ermenistan'da büyük bir ekonomiyi ve ticari ilişkileri yürütecek iç dinamikler mevcut değildir. Ermenistan diasporası bu ilişkilere yardımcı olabilese de, bu da Ermeni kimliklerden çok buldukları Batılı ülkelerin sağladığı avantajlardan sağlanacaktır. Türkiye'yi tehdit ederek karşılıklı ilişkilere zorlama hesapları gerçekçi değildir. Şu ana kadar Türkiye, Ermenistan'ın bu girişimini ciddiye almamıştır. Buna karşın Ermenistan'ın bu girişimleri Türkiye ile olan ilişkilerine zarar vermeye devam etmiştir. Tüm bunlara ek olarak bu ülkelerin yarısı Suriye – İran, ABD'nin terör listesinde yer alan ülkelerdir. Yine bu ülkelerin bölgedeki dış siyaset hedefleri ile Batılı ülkelerin hedefleri arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Son zamanlardaki gelişmelerde göz önüne alındığında Kıbrıs Rum Kesimi ile siyasi işbirliğinin

⁶¹ “Armenian, Greek and Iranian Foreign Ministers to Discuss Cooperation Enlargement”, *Asbarez*, 7 March 2001.

⁶² “Defense Minister, Iranian Ambassador Discuss Relations”, *Asbarez*, 1 August 2001

⁶³ “Armenia to Commemorate Greek Genocide Memorial Day”, *PanArmenian News*, 14 May 2002.

Ermenistan tarafından sürdürülmesi Türkiye ile ilişkileri zaten bozuk olan Ermenistan dış siyasetine yeni yükler getirmektedir. Ermenistan'ın İran ile askeri işbirliğine gitmiş olması hem ABD'nin tepkisini çekmekte, hem de Azerbaycan'ı tedirgin etmektedir.⁶⁴ Koçaryan yönetimi bunu bir koz olarak görüyorsa da İran, Rusya ve Ermenistan'ın Batı çıkarlarını tehdit eder bir şekilde biraraya gelmeleri büyük devletlerin bölgeye olan ilgisini arttırmaktadır. Böylece bölge Ermenistan'ın kontrol edemeyeceği bir sürece yönelecektir. Son dönemde Ermenistan ile ABD arasında İran'a satılan mallar konusundaki sorunlar ve ABD askerlerinin Gürcistan'a gelişi ve ABD'nin İran karşısında Azerbaycan'a verdiği destek Ermenistan'ın yeni stratejisinin ters tepebileceğini, en azından manevra alanını daraltabileceğini göstermektedir.

2.2.2.5. Toprak Talepleri

Toprak talepleri Koçaryan hükümetinin Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak ve bu sayede ikili görüşmelere başlatmak sayesinde farklı tavizler elde etmek için uyguladığı stratejinin bir parçasıdır. Özellikle bu talepler dile getirilirken gayri-resmi yollarının tercih edilmesi, remi makamlardan açıklama yapılmıyor olması istenen tavizin başka bir yönde olduğu kanısını desteklemektedir. “Batı Ermenistan” kavramı (Türkiye'nin Doğu illeri) diaspora ve Ermenistan tarafında hala kullanılmaktadır. Bu şehirlerden “Ermenilerin işgal altındaki vatanları” şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bu girişim kısa zamanda başarısızlığa uğramıştır. Uluslararası hukuk kurallarını Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal ederek çiğneyen Ermenistan'ın bu tip talepte bulunması kendisini zor duruma sokmuştur. Koçaryan bu politikanın amacına ulaşamayacağını anlamış ve CNN Türk televizyonu aracılığıyla verdiği demeçte Türkiye'den toprak talep etmediklerini net bir şekilde bildirmiştir. Böylesine bir açıklamanın yapılması ABD Ermenilerinin ve Ermenistan'daki birçok parti taraftarının tepki vermesine yol açmıştır. Asbarez gazetesi yapılan açıklamayı “Koçaryan'ın diasporadan uzaklaşması” şeklinde yorumlamıştır.⁶⁵ Diğer yandan

⁶⁴ “Tehran Rejects Azeri Criticism of Iran's Ties with Iran”, *Asbarez*, 19 March 2001.

⁶⁵ “Distancing The Diaspora”, içinde David B. Boyojian, “The Pan-Turkish Superhighway And Other Wrong Turns”, *Asbarez*, 18 May 2001.

Koçaryan'ın icraatları ile sözleri arasındaki uyumsuzluk, Türkiye'nin Koçaryan'a güvenmesini önlemektedir.

2.2.2.6. 11 Eylül'ün Etkileri: Değişim Çabası mı?

Koçaryan tıpkı Ter-Petrosyan gibi dış siyasette hedeflerine ulaşamamış sayılır. Azerbaycan işgalinin devam ediyor olması, Türkiye ile ilgili sorunların çözülmemesi gelinen noktayı göstermektedir. ABD'nin Suriye ve İran'ı teröre destek veren ülkeler olarak ilan ettiği bir dönemde Ermenistan'ın bu ülkeler ile yakınlaşması olumsuz tepkiler almasına neden olmuştur. Ülkede ekonomik çöküş devam etmekte, nüfus dış göçle azalmakta ve Rusya'ya karşı bağımlılıkta her zamankinden daha çok devam etmektedir. Tablo dikkatli incelendiğinde yönetimin Ermenistan halkını bile bir arada tutamadığı görülmektedir. Bu sonuçlar Koçaryan yönetiminin doğru bir siyaset izleyip izlemediği sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sorunun cevabı ise Ermenistan'da halk diasporadan gelen yardımları yetersiz görmektedir ve diasporayı menfaatçilikle suçlamaktadır. Bu yoldan dönülebilmesi ise zor gibi görünmektedir. Zira masada oyuncular yerini almış ve hızla yönetimde örgütlenmişlerdir. Halkın çoğunluğu çatışma ve istikrarsızlıktan bunaldığı için başka ülkelere kaçarken, istikrarsızlıktan beslenenlerin ülkedeki konumları güçlenmiştir. Bu ortam doğal olarak değişimi zorlaştırmaktadır.

Rusya merkezli bir politika izlenmesi Ermenistan'ın dış siyasette ABD'ye ve Batı'ya uzak kalmasına neden olmuştur. ABD ve İsrail Kafkasya'da müttefik olarak Türkiye, Azerbaycan, ve Gürcistan olarak sürdürmeye başlamıştır. Ermenistan bu ülkelerin dışında kalmıştır. Ermenistan politikasını Rusya yanlısı devam ettirerek gün geçtikçe ABD'den uzaklaşmaktadır. 11 Eylül sonrası ABD uluslararası teröre karşı dünya çapında bir cephe oluşturma girişimine başlamıştır.⁶⁶ Bu süreçte Türkiye ve Azerbaycan'ın önemi arttırmıştır. ABD uluslararası terörizmde en tehlikeli grubun Müslüman ülkeler olduğunu söylemektedir. Bu ülkelere model olabilecek demokratik

⁶⁶ 11 Eylül olaylarının Ermeni terörü ve genel olarak Ermeni sorunu üzerindeki olası etkilerinin geniş bir tartışması için bkz.: Sedat Laçiner, "11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu", *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 19, Kasım 2001, ss. 39-51.

yapıya sahip ülke olarak Türkiye lanse edilmektedir. Anlaşıyor ki Orta Asya ve Orta Doğu'da Türkiyesiz politika yürütmek ABD açısından çok zordur. ABD, Türkiye'yi daha aktif bir biçimde sürece katabilmek için Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşmasını istemektedir.⁶⁷ Yeni açılan Bakü-Ceyhan petrol boru hattı Azerbaycan'ın önemini ABD nezdinde büyük ölçüde arttırmıştır. ABD'deki Yahudi petrol şirketlerinin Azerbaycan'a ilgi duyması sonucu, İsrail'de Azerbaycan ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bu durum Ermenistan'ı endişelendirmektedir.⁶⁸ Türkiye'nin özel gayretleri sonucunda ABD, Azerbaycan'a karşı 907. madde ile uyguladığı kısıtlamaları 2001 yılının sonbaharında kaldırmıştır.⁶⁹ Bu tip gelişmeler Ermenistan'ı tedirgin etmeye başlamıştır.

Koçaryan yönetiminin tüm bu faktörlerinde etkisiyle ABD ve NATO ile Rusya'yı dengelemek yoluna gittiği görülmektedir.⁷⁰ Ermenistan'ı çevreleyen ülkelerin ABD ve NATO'ya yönelmesi, Ermenistan'da izole edilmişlik hissini arttırmıştır. Bu duruma örnek olarak Savunma Bakanı Serzh Sarkisian ve Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian Ermenistan'ın bu izolasyondan kurtulabilmesi için ABD ve NATO'ya ihtiyaç duyduğunu belirtmişlerdir.⁷¹ Batının Kafkasya planında dışarıda kalmak Ermenistan için zarar verici bir gelişme olacaktır.

Sonuçta Ermenistan dış siyasetini belirleyen iki grup karşımıza çıkmaktadır.

1)Saldırgan politika

2)Çok kısıtlı imkanlar olması

⁶⁷ Kamer Kasım, "Türkiye – İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı", içinde İdris Bal (ed.), *Türk Dış Politikası*, (Ankara: Alfa, 2001)

⁶⁸ Sedat Laçiner, "Armenia's Jewish Scepticism", *Armenian Studies* (Ankara), Vol. 1, No. 4, December 2001 – January – February 2002, s. 320;

⁶⁹ Araz Aslanlı, "ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Madde'nin Uygulanmasının Durdurulması", *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No. 21, Ocak 2002, ss. 55-62.

⁷⁰ Nazmi Gül ve Gökçen Ekici, "Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu Var? Putin'in Ermenistan Ziyareti Ve Moskova – Erivan İlişkileri", *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 19, Kasım 2001, s. 37.

⁷¹ Armen Zakarian, "Yerevan Confirms Pro-Westren Tilt in Foreign Policy", *RFE / RL Armenia Report*, 4 April 2002.

İmkanların sınırlı olması hedeflere ulaşılmasını engellemektedir. Geçen yıllar Ermenistan'a bu gerçeği defalarca hatırlatmıştır.

Ermenistan hükümetinin kendi dış siyasetini kontrol edemiyor olması, Ermenistan dış siyasetinin istikrarlı ve akılcı olmasını önleyen en önemli etkenlerden biridir. Ermenistan dışa bağımlı siyasetten uzaklaşmalıdır. Karabağ ve Gürcistan Ermenileri, Diaspora Ermenileri, ideolojik ve aşırı milliyetçi gruplar, Rusya'nın baskısı Ermenistan yönetiminin ülke gerçeklerine uygun politika üretmesini zorlaştırmaktadır. Bu tespiti Ermenistan Başkanları da yapmıştır. Fakat bağımsız bir politika izleyecek güce sahip olmadıkları için bu süreçten dönmemişlerdir. Sonuç olarak dış siyasette aşırı gruplar yer edinmiş ve birazda hayalperest yaklaşımlı hedefler belirledikleri için, bölgede Ermenistan'ın izolasyonu devam etmiştir. Bölge ülkeleri ile anlaşmazlıkları büyümeye başlamıştır.

Ermenistan – Türkiye ilişkilerinde de benzeri sıkıntılar yaşanmıştır. Kendi gücünü, hedeflerini, dostlarını ve düşmanlarını tam olarak tespit edememiş olan Ermenistan, Türkiye gerçeğini de tam anlamıyla kavrayabilmiş bir durumda değildir. Oysaki Ermenistan'ın bölgedeki geleceği ve bağımsızlığı Türkiye ile kuracağı sağlıklı ilişkilere bağlıdır. Bunun yerine 2 milyonluk bir ülkenin çevresini saran ve nüfusu 100 milyonu aşan bir ulusu toptan kendisine düşman ilan etmesi gerçekçi olmadığı gibi kendi çıkarına da değildir.

Robert Koçaryan, Ermenistan Devlet Başkanı: Ter-Petrosyan'ın tam tersi bir dış siyaset izlemektedir.

2.3. ERMENİSTAN-RUSYA İLİŞKİLERİ

2.3.1. Ermeni-Rus İlişkileri

Ermenilerin Rusya ile ilişkilerin kronolojisine bakıldığında 10 – 11.yy'da Ermenilerin Kiev Rusya'sına göç ettikleri, 11.yy'ın sonlarında ise güney devletler ile Kiev Rusyası'nın aralarında ekonomik ilişkilerin gelişmesinde Ermeni girişimcilerin önemi vurgulanmaktadır.⁷² 13. yy'ın başlarından itibaren İran ve Kafkasya'da yaşayan Ermeniler Rusya'nın güney bölgelerine yerleşmeye başlamış ve bu bölgelerle ticari ilişkiler kurmuşlardır. Güney bölgelerine yerleşen Ermeniler zamanla buralarda Ermeni mahalleleri kurmaya başlamıştır. Bu süreç içerisinde bir diğer gelişme ise Rusya'nın güneyinde Yazloviç kasabasında yaşayan Ermenilere toprak sahibi olma, zanaatkarlıkla uğraşma evlerini inşa etmelerine izin verilmesidir. Bölgede bulunan yerel mahkemeler yerine onlara bağımsız kendi mahkemelerini oluşturmalarına olanak tanımışlardır.⁷³

Ermeniler 14. yüzyılda Ukrayna'yı yöneten Letonya Prensiği'nden ayrıcalık olarak bu dönemde Moskova'ya yerleşmeye başlamışlardır. Rusya'da yaşayan Katolıklara kilise inşa etme hakkı tanınmışken, Ermeniler 14. yüzyılın ortalarında kilise inşa etmek izin alabilmişlerdir. Ermeniler ticaretle olan becerileri ve askeri yükümlülük taşımamaları nedeniyle⁷⁴ buldukları bölgelerde ticari hayatta başarılar elde etmişlerdir.

Letonya Prensi 4. Kazimir 15. yüzyılın ortalarında Ermenilere ayrıcalıklar tanımıştır:

a) Zanaat ve ticaretle uğraşabilirler.

⁷²<http://www.samanyoluhaber.com/index.php?khide=1&%20ghide=1&dosya=2&did=13416>

⁷³<http://www.samanyoluhaber.com/index.php?khide=1&%20ghide=1&dosya=2&did=13416>

⁷⁴ Mesut H. Çaşın, 'Ermenistan Silahlı Kuvvetleri' , **Avrasya Dosyası**, Cilt:2, Sayı:4, Sonbahar 1995-96, s.54.

b) İç yönetim hakları vardır.

c) Kendi evleri olabilir.

d) Kendi piskoposu ve mühürleri olmalarına da izin verilmiştir.⁷⁵

16. yüzyılın ortalarında Volga nehri havzasının Rusların eline geçmesi, Rusların Hazar sahilleri ve Kafkasya'ya açılmaları, Hazar havzası, Orta Asya ve İran'la doğrudan temasta bulunmaları, bölgedeki siyasi güç dağılımını değiştirmiştir. Bunun bir sonucu olarak Rusya'nın güney ülkeleri ile ticaretinde büyük bir gelişme yaşanmıştır. 17. yüzyıl sonlarında kapitalist ekonominin geliştiği bir dönemde Rusya'da Ermenilerin ekonomik alanda ağırlıkları hissedilmeye başlanmıştır.

İran'ın dış ticaretini kontrol altında tutan Nor Cugi şehrinde Ermeni tüccarları, ipek ticaretini tekellerine alarak, Avrupa ve Asya'da büyük bir pazara sahip olmuştur.⁷⁶ Avrupa ve özellikle İngiliz ekonomisinin gelişmesi Avrupa pazarlarında Ermeni tüccarlarının rekabet güçlerini azaltmış bunun sonucunda Ermeniler Rusya'ya yönelmiştir.

Rusya'nın ekonomik hayatında yer edinen Ermeni tüccarlar ticarete daha fazla yer edinebilmek için ayrıcalıklar almaya çalışmışlardır. Ermeni tüccarlardan Zakhar Sagradyan 1659'da elmas ve diğer kıymetli hediyelerle Rusya'ya gitmiş ve Ermenilere ticarete kolaylık sağlayacak şartları görüşmüştür. 1667'de bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma sonucunda Rusya Ermeni tüccarlara sadece beş kuruş vergi yükümlülüğü getirerek kolaylık sağlamıştır.⁷⁷

⁷⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Diaspora v Rossi v 11-18 v : www.armenianews.narod.ru

⁷⁶ <http://www.samanyoluhaber.com/index.php?khide=1&%20ghide=1&dosya=2&did=13416>

⁷⁷ Vardan Khaçaturyan, 'Stanovleine Armyanskikh Koloniy v Rossii,' **Planeta Diasporı**, Moskova 2000, Sayı:1-2, s.85.

Ermeni tüccarlara tanıdığı bu kolaylıklar sayesinde İnan ve Kafkasya'da ticaretle uğraşan Ermeniler Astrahan'a toplanmış ve ticareti geliştirmeye başlamışlardır.

Astrahan'da yaşayan ve ticaretle uğraşan Ermeniler 17 Eylül 1746'da çıkan bir kararname ile bazı vergilerden muaf tutulmuştur. Böylece Ermenilerden sadece askeri vergi alınmıştır. Ayrıca bu kararname ile yabancılara kendi mahkemelerini kurma yetkisi verilmiştir. Böylece yabancılara i yönetim hakkı tanınmıştır. Böylece, milli Ermeni kolonisi Astrahan'da oluşum sürecini tamamlamış, Rusya'daki Ermeni cemaatinin milli Ermeni kolonisi olma sıfatlarının hepsine sahip olmuştur.⁷⁸

Özellikle İnan, Türkiye, Kafkasya ve Astrahan'dan gelen Ermeni tüccarların yoğun olduğu Kizlyar Kalesi ayrı bir merkez olmuştur. 1746 tarihli kararnamede verilen ayrıcalıklardan Kizlyar Ermenileri de yararlanmıştır. Ancak kendi mahkemelerini kuramamış ve Astrahan Ermeni mahkemesi tarafından yargılanmışlardır. Bu durum 18. yüzyılın sonlarına kadar böyle devam etmiştir.

19.yy'ın başlarından itibaren Rusya'da yaşayan Ermeniler,  niversitelerde tahsil yapıyor ve  ğretmen olabiliyordu. Böylece Kazan  niversitesi ve Petersburg  niversitelerinde Ermeni dili ve edebiyatı fakültesi açılmıştır. 20.yy'ın başlarında ise Ermeniler kendi dergilerini yayınlamaya başlamıştır.

Rusya'yı kendilerinin kurtarıcısı gibi gören Ermeniler, Rus ordusuna katılmış Osmanlı ve İnan'a karşı savaşmıştır.⁷⁹ Rusya'nın Kafkasya'yı işgali Ekim 1917 Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonrası 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir.

⁷⁸ Khaçaturyan, *Stanovlenie Armyanskikh Koloniy...*, s. 86

⁷⁹ Vardan Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naruda 1801-1900 g*, Erivan, Haystan Yayınevi, 1972, s. 64.

2.3.2. Rusya'nın Ermenistan Jeopolitiğinde Önemi

Ermenistan 29,8 bin km² yüzölçümüne, 3 milyon nüfusa⁸⁰ sahip olan dağlık bir Güney Kafkasya ülkesidir. Doğal kaynaklardan yoksun ve coğrafi bakımdan da elverişsiz bir bölgede bulunan Ermenistan, doğuda Azerbaycan, güneyde İran, batıda Türkiye ve kuzeyde Gürcistan ile komşudur. Ermenistan'ın coğrafi konumuna bakıldığında denize çıkışı olmayan bir ülke olduğu görülmektedir. Ulaşım çoğunlukla Gürcistan üzerinden yapılmaktadır.

Günümüzde Ermenistan, İran hariç bütün komşuları ile ciddi sorunlar yaşayan bir ülkedir. İran ile ekonomik ve siyasi ilişkileri üst düzeydedir ama ekonomisini geliştirebilmesi için diğer ülkelerle de iyi diyalog kurması gerekmektedir.

Rusya-Ermenistan ilişkileri uzun bir döneme denk gelmektedir. Çarlık Rusya'sı, Gürcülere ve Azerbaycan Türklerine güvenmediği için Rusya'nın güneyini koruyacak toplum olarak Ermenileri müttefiki olarak seçmişlerdir. 1. Dünya Savaşı'nda 1918'de bağımsız bir devlet olma olanağını bulan Ermeniler, 1922'de Kafkasya Federasyonu'na, 1936'da da SSCB'ye üye olmuştur.⁸¹

1990'lı yılların başında Rusya, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde ekonomik, askeri ve siyasi ile büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarına kavuşan devletler ekonomik ve siyasi alanda destek alabilmek için, Batılı devletler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Ermenistan bu süreçte Rusya'nın yanında olmayı seçmiştir. Böylece bağımsızlık sürecinde Rusya karşıtı politika izleyen Azerbaycan ve Gürcistan ile aralarında gerginlikler başlamıştır.

⁸⁰ 2001 nüfus sayımı sonuçlarına göre Ermenistan'ın nüfusu 3 milyon civarındadır. Daha geniş bilgi için bkz: Mahmut Niyazi Sezgin, 'Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirmesi'

⁸¹ Daha geniş bilgi için bkz: www.eurasia.ru/country.cgi?id=2,

Ermenistan'ın coğrafi konumuna bakıldığında Rusya ile sınırı olmadığı gözükmektedir. Buna rağmen Ermenistan – Rusya ile işbirliğini devam ettirmiştir. Ermenistan dış politikasında uygulamalar izlendiğinde Rusya'nın bu politikaları belirleyen temel ülke olduğu görülmektedir. Ermenistan gibi küçük bir ülkenin dost ve düşman ülke potansiyeline bakıldığında Rusya'nın önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Rusya, Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi açıdan varlığını devam ettirebilmesi için en önemli ülkedir.

Tarihi ilişkiler göz önüne alındığında Rusya Ermenilere göre, Ermenistan'ın güvenliğinin ve bağımsızlığının tek garantörü Ermenistan'da konuşlanan Rus askeri birlikleridir.⁸² Bağımsızlığını yeni kazanmış Baltık ülkeleri, Gürcistan ve Azerbaycan Rusya'nın liderliğinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olmaktan kaçınırken Ermenistan kayıtsız şartsız 21 Aralık 1991'de BDT'ye üye olmuştur.

Üyelikle beraber Rusya'nın desteğini alan Ermenistan silahlanmaya başlamış ve bölgesel güvenliği tehdit eder duruma gelmiştir. Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan toprakları hesabına 'Büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmek isteyen Ermeniler, Rusya'dan bu girişimleri için destek almıştır. Kafkasya'daki tek dayanak noktasının Ermenistan olduğunu anlayan Rusya, Ermenistan'ın yayılmacı politikasını askeri ve siyasi anlamda desteklemiş, stratejik işbirliğini geliştirmeye çalışmıştır.

Rusya'nın önemi Ermenistan'ın jeopolitiğinde güvenlik anlamında ve siyasi açıdan bazı avantajlar sağlıyor olsa da, iktisadi yönden bölgesel işbirliği imkanlarından yoksun bırakmıştır. Buna rağmen Ermenistan yönetimi Ermenistan'ı bölgedeki siyasi ve ekonomik gelişmelerin içine dahil olamamaktan çok Rusya ile işbirliğinin olumlu yönlerini göz önünde bulundurmıştır. Bu nedenle de:

- Türkiye politikasını toprak talebi ve sözde soykırımın tanınması ve tazminat alınması şartları üzerinde kurmuş,

⁸² Daha geniş bilgi için bkz: www.Armenianembassy.ru/arsen.html

- Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden Cevaheti Ermenilerinin ayrımcılık faaliyetini desteklemiş,

- Türkiye'nin Kafkasya politikasına ve özellikle Türkiye'den kaynaklandığını düşündüğü tehdide karşı Rusya'yı denge unsuru olarak görmüş,

- Bölgesel güvenliği ve istikrarı tehdit eden bir dış politika izlemiştir.

Aynı zamanda Rusya da Ermenistan ile olan stratejik işbirliği sonucunda:

- Ermenistan'da konuşlanan Rus askeri üsleri sayesinde Azerbaycan ve Gürcistan'ı kontrol altında tutmuş,

- Kafkasya, Rusya'nın siyasi ve askeri eliti tarafından özel bir bölge olarak tanımlanmakta olduğundan bu yönde politika izlenmiş,

- Hazar havzası enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara çıkarılmasında Kafkasya'nın mevcut Rus boru hatlarına alternatif yolları zayıflatmaya çalışmış (Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Supsa petrol boru hatları),

- 1990'lı yılların sonlarına doğru Azerbaycan ve Gürcistan'ın Rusya'yı dışarıda bırakarak yeni güvenlik mekanizmalarını kurmalarını engellemiş,

- Kafkasya'daki askeri ve siyasi varlığını koruyabilmiş,

- Rusya, Ermenistan üzerinden bölgede daha etkili siyasi, ekonomik ve askeri politikalar uygulamış ve bölgedeki etnik sorunları kontrol edebilmiştir.

Ermenistan jeopolitiğinde Rusya'nın rolü ve etkisi karşılıklı çıkarlar çerçevesinde bu gün de devam etmektedir.

2.3.3. Kafkasya'da Güvenlik Projeleri

Son 300 yıllık Güney Kafkasya tarihine bakıldığında bölgede istikrar ve güvenliğin sağlanmasının Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın aynı güvenlik sistemi içinde bulunmaları halinde mümkün olduğu gözükmektedir. Başta Rusya olmakla ABD ve Avrupa Birliği bölgede kendi çıkarlarına uygun güvenlik sistemi kurmaya çalışmaktadır. Ermenistan Rusya'nın güvenlik sistemine entegre olmuş, Azerbaycan ve Gürcistan ise Batı sistemine entegre olmuştur. Gürcistan ve Azerbaycan Türkiye ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirme yolunda projeler gerçekleştirmiş, Ermenistan ise bu sürecin dışında kalmayı seçmiştir.⁸³

1980'li yılların sonlarından başlayarak günümüze kadar devam eden siyasi, askeri ve etnik zemine dayalı yerel silahlı çatışmalar ve bu sorunların giderilmesi için yapılan faaliyetler, Güney Kafkasya'da bölgesel güvenliğin önemini belirlemektedir. Bu konuda çeşitli projeler ileri sürülse de Güney Kafkasya'da son on yılda ortaya çıkan sorunların hiçbiri çözüme kavuşmamıştır. Sorunları özetlemek gerekirse::

- Bölgede yaşanan sorunlar ve çözüm arayışları (Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya),
- Bölge devletlerinin Rusya ile ilişkileri,
- Karadeniz'de sınırların kontrolü (Gürcistan örneği),
- Hazar Denizi'nin paylaşımı (Azerbaycan örneği),
- Askeri kontrol ve güvenlik,
- Bölgesel entegrasyon ve işbirliği

⁸³ David Şahnazaryan, 'Armeniya na Paroge 21-ogo Veka', **Nezavisimaya Gazeta**, 27 Haziran 2001

- Petrol üretimi ve uluslararası piyasalara nakli (ABD, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın petrol politikası açısından), gibi sıralanabilir.

Kafkasya ülkeleri BDT (Ortak Savunma Politikası), NATO (Barış İçin İşbirliği Programı 1994), GUUAM ve diğer örgütlere üye olmaları bölgesel güvenliğin sağlanabilmesi açısından yeterli düzeyde olmamıştır.⁸⁴ Bölgenin iktisadi olarak kalkınabilmesi için Kafkasya ülkelerinin hepsinin kabul ettiği bir doktrin hazırlanmalı ve kararlılıkla uygulamaya konulmalıdır. Günümüzde Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'ta gerçekleştirilen kadife devrimler göz önüne alındığında güvenliğin sağlanmasının imkansız gibi görüldüğü gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Zira Rusya'nın iç ve dış politikasını daha da sertleştirmesi bu varsayımı desteklemektedir. ABD ve Rusya ile beraber diğer büyük devletlerin bölgedeki çıkarları dikkate alındığında, bölgedeki sorunların uluslararası bir boyuta taşındığı görülmektedir.⁸⁵ ABD, Hazar enerji kaynaklarının kontrolünü sağladıktan sonra askeri ve siyasi olarak bölgeye yerleşmek istemekte; AB ülkeleri de bu pastadan kendilerine düşen payı almak için mücadele etme; Rusya, Kafkasya'daki son kalesi Ermenistan ile ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerini en üst düzeye çıkarmak azmindedir.

Kafkasya'da 1980'li yılların sonlarından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ, Ermenistan-Gürcistan arasında Cevaheti ve Gürcistan'da Abhazy ve Güney Osetya sorunları ortaya çıkmış ve halen devam etmektedir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde Rusya'nın Ermenistan'ı siyasi ve askeri açıdan desteklemesi, Ermenistan'ın Rusya ile askeri ve ekonomik anlamda bütünleşme sürecini başlatması üzerine, Azerbaycan ve Gürcistan Rusya ve Ermenistan'ı bölgesel güvenliği ve istikrarı tehdit eden devlet olarak görmeye başlamıştır.

⁸⁴ <http://geocities.com/bdtofisi/>

⁸⁵ <http://www.usakgundem.com/haber.php?id=205>

Bölgesel güvenlik açısından en büyük tehdit Ermenistan'dır. Ermenistan Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgal etmiş, Gürcistan'ın Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerine destekte bulunmuştur.

Kafkasya'da yaşanan sorunlara paralel olarak, bölge devletleri ve diğer büyük devletler sorunların çözümlenebilmesi için çeşitli farklı projeler geliştirmiştir. Projelerde başlıca amaç Kafkasya'daki sorunlar için barışçı yolların izlenmesini sağlamak, bölgede iktisadi ve sosyal yaşamın gelişmesi için katkıda bulunmak ve en önemli nokta bölgede gerçekleştirmeyi düşündükleri ekonomik yatırımların uygun bir şekilde geliştirebilecekleri bir ortam yaratmaktır.

3 Haziran 1996'da Kafkasya ülkeleri liderlerinin Kislovodsk'ta yaptığı toplantıda Çeçenler AGİT benzeri bölgesel güvenliği sağlayan bir mekanizma kurulmasını istemiştir.⁸⁶ Ermeni siyasiler bölgesel güvenliğin sağlanabilmesi için Rusya ve İran'ın böylesine bir oluşuma katılımını şart koşmuştur. Bu durumda ise Gürcistan, İran'ın bölgesel sorunlara müdahale etmesine karşı çıkmış ve bu oluşumda yer alması gereken ülkenin ABD olduğunu ifade etmiştir. Gürcistan ile beraber Azerbaycan'da Rusya'ya mesafeli durmak istemiştir. NATO ve ABD yardımları ile askeri ve iktisadi sorunlarını halletmeyi planlayan Azerbaycan ve Gürcistan böylece toprak bütünlüklerini de koruyabileceklerdir.

Bölgesel güvenlik açısından bir diğer önemli unsur ise bölgede büyük miktarda silah toplanması ve yasadışı silahlı birliklerin ortaya çıkmasıdır. Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in 1993'te etnik gerginliklerin yaşandığı bölgelere silah gönderilmesini yasaklamasına rağmen, Kafkasya'daki Rus Ordu Grubu Gürcistan ve Ermenistan'a silah satışına devam etmiştir.⁸⁷

Bölge devletlerinden Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan, 15 Mart 1999'da İngiltere Kraliyet Enstitüsü'nde yaptığı bir görüşmede Kafkasya'da

⁸⁶ http://www.kafkas.org.tr/hakkinda/bulten/bulten_8_kafkasyanın_zor_ekonomi_politigi_.htm

⁸⁷ Malışeva, **Problem Bezopasnosti...**,

güvenliğin ve istikrarın korunması ve Avrupa ile bütünleşmenin sağlanması için ‘Bölgesel Güvenlik ve İşbirliği Paketi’ kurulması gerektiğinden bahsetmiştir.⁸⁸ Bu projeyi Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan AGİT’in İstanbul Zirve toplantısında yeniden gündeme taşımaya rağmen taraflar arasında uzlaşma sağlanamamıştır.

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerinin 20 Haziran 2000’de yapılan Moskova toplantısında Oskanyan, Güney Kafkasya devletlerinin Rusya ile diyaloglarının ve güvenlerinin sağlanması için 3+1 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya) çerçevesinde iki yılda bir toplanabileceklerini ifade etmiştir. Ermenistan 3+3+2 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya, Türkiye, İran+ABD ve AB). Bu formül Kafkasya G8’i de olarak tanımlanmaktadır.⁸⁹ Kafkasya G8 projesi konusunda bölgesel ve uluslararası çapta uzun süre değerlendirmeler yapılmasına rağmen bu proje de rafa kaldırılmıştır.

Son 15 yıldaki siyasi ve askeri gelişmeler göz önüne alındığında Kafkasya’da istikrar ve güvenliğin sağlanması için farklı projelerin uygulanabileceği söylenebilir. Bu yeni projelerden olumlu sonuçlar alınıp alınamayacağını tahmin etmek çok zordur.

2.3.4. Ermenistan-SSCB İlişkileri (1988-1991)

1985’te SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreterliğine Mihail Gorbaçov’un seçilmesinden sonra, Sovyet ekonomisinde serbest pazar ekonomisine geçiş için programlar uygulanmaya başlanmıştır.⁹⁰ SSCB’ye üye devletler arasında 1980’li yılların sonlarında etnik zeminde ciddi sorunlar yüz üstüne çıkmıştır. Çıkan ilk sorun ise Ermenistan ve Azerbaycan arasında olmuştur.

⁸⁸ Hasan Kanbolat ve Gökçen Ekici, 21. Yüzyıl Başında Kafkasya’da İşbirliği Arayışları ve Ekonomik Boyutları, **Jeo Ekonomi**, Cilt: 2, sayı: 2-3, Yaz/Sonbahar 2000, ss. 31-37.

⁸⁹ The Russia Journal, daha geniş bilgi için bkz:

http://www.russiajournal.com/start/politics/article_67_3106.htm

⁹⁰ webbahcesi8.tripod.com/dunyada_yuzyilin_en_onemli_olayl.htm

Gorbaçov'un ekonomik danışmanı Abel Aganbekyan 18 Kasım 1988'de Fransa'nın L'Humanite gazetesine verdiği demeçte Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹¹ 1998'de Dağlık Karabağ Halk Delegatesi Yüksek Sovyeti Moskova'ya Ermenistan ile Karabağ'ın birleştirilmesi yönünde teklifte bulunmuştur. Teklif Ermenistan'da desteklenmiş ve bu talebini destekleyen miting ve toplantılar gerçekleştirilmiştir.⁹²

Ermeni Milli Hareketi (EMH) Ermenistan'ın bağımsızlık sürecini başlatmıştır. Ermenistan'ın bağımsızlığı önünde en önemli engel olarak Rusya'yı görmüşlerdir. Bu dönemde Ermenistan topraklarında yaşayan Ruslara baskı uygulanmış, Rus askeri güçlere karşı saldırılar gerçekleştirilmiştir. Örnek olarak 17 Mayıs 1990'da Ermenistan'da bulunan Rus üslerine 16 farklı saldırı düzenlenmiştir.⁹³

Etnik kimlik üzerinde gelişen olaylar beraberinde siyasileşme tehlikesini getirmiştir. 1990'lı yılların başında 230 bin Azerbaycan Türkü⁹⁴ zorla göç ettirilmiştir. Bu gelişmeler ile beraber Ter-Petrosyan 20 Mayıs 1990'da Ermenistan Yüksek Sovyet Başkanlığına seçilmiştir.⁹⁵ İktidara gelen EMH ilk olarak Moskova'ya mesafeli durmaya çalışmıştır. Özellikle 90'lı yılların başlarında Ermenistan içişleri ve ekonomik konularda bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Eylül 91'de gerçekleştirilen referandum ile Ermeniler bağımsızlığını ilan etmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile beraber Moskova'nın Ermenistan'a karşı yaklaşımı değişmiştir. Ermenilerin yaşadığı köyler boşaltılmış, Ermenilerin Azerilere karşı düzenledikleri silahlı saldırılar Karabağ'da bulunan silahlı birlikler tarafından engellenmiştir.⁹⁶

⁹¹ Yurii Pompeev, **Krovaviy Omut Karabakha**, Bakü, Azerbeycan Yayınevi, 1992, s.20.

⁹² Gerard J. Libaridyan, **Ermenilerin Devletleşme Sınarı**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 1. Baskı, 2001, s. 24.

⁹³ Pompeev, **Krovaviy Omut...**, s. 170.

⁹⁴ United Nations Development Programme, **The Report on the Status of Women of Azerbaijan Republic**, Bakou, 1999, s. 51-53.

⁹⁵ Libaridran, **Ermenilere Devletleşme...**, s. 56

⁹⁶ Daha geniş bilgi için bkz: <http://armenianhous.org/zolyan/nf-ru/karabakh/4.html>

Bu dönemde Ayaz Mutallibov gibi Rusya yanlısı bir liderin Azerbaycan'da iktidarda olması Rusya ile ittifak yapması Ermenistan'a yönelik Rus politikasının değişmesine neden olmuştur.

Ancak 1990'dan sonra Ermenistan'da iktidarda bulunan EMH liderleri Rusya'nın siyasi, ekonomik ve askeri desteği olmadan Dağlık Karabağ ve ekonomi sorununu halledemeyeceklerini anladıktan sonra Rusya ile ilişkilerine önem vermeye başlamıştır. 1988–1991 yılları arasında Ermenistan-Rusya ilişkilerinin kısa bir değerlendirilmesi yapılırsa, 1991 yılına kadar EMH'nin Rusya karşıtı politika izlediğini, ancak bu tarihten sonra Rusya ile iyi ilişkiler kurma çabası içinde olduğu ifade edilebilir.

2.3.5. Ermenistan-Rusya İlişkileri Levon Ter-Petrosyan Dönemi

1988'de başlayan Ermenistan'ın bağımsızlık mücadelesi EMH tarafından verilmiştir. Bu bağımsızlık mücadelesi Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde yaşayan Ermenilerin bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi için bölücü faaliyetleri ile eşzamanlı olarak yürütülmüştür.

Ermenistan Yüksek Sovyeti 23 Ağustos 1990'da yapılan ilk toplantısında 'Ermenistan'ın Bağımsızlığı Deklârasyonu'nu kabul etmiştir. 21 Eylül 1991'de yapılan referandumda ise % 94'lük bir oy oranıyla Ermenistan bağımsızlığı ilan edilmiştir.⁹⁷ Rusya Ermenistan'ın bağımsızlığını 18 Aralık 1991'de tanımıştır.⁹⁸

Ter-Petrosyan, Ermenistan Yüksek Sovyeti Başkanı seçildiğinde Yüksek Sovyet yasama gücünü elinde tutarken, yürütme gücü başbakan ve kabinesi ile Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı tarafından paylaşılmaktaydı. 1991'de kabul edilen bir kanunla yasama ve yürütme erkleri kesin çizgilerle ayrıldı ve yürütme yetkilerine sahip bir devlet başkanlığı makamı oluşturuldu.

⁹⁷ Libaridyan, **Ermenilerin Devletleşme...**, s. 56.

⁹⁸ <http://www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/karabag.htm>

Ermenistan'da yeni devlet yönetim organları kurulmaya başladıktan hemen sonra özellikle de dış politika alanında ciddi sorunların olduğu belli olmuştur. Bu dönemde, bütün eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ermenistan hükümeti de bağımsızlığının uluslararası topluluk tarafından tanınması için mücadele vermiştir.

Bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin Ermenistan'a birleştirilmesini talep eden Ermenistan, dış politikasını bu sorun üzerine kurmuştur. Tarihi olarak Kafkasya'da Ermenistan'ı destekleyen Rusya, bu konuda da Ermenistan'ın çıkarlarını korumuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkasya'da yaşanan etnik sorunlar ve silahlı çatışmaları kendisinin bölgede kalması için fırsat olarak değerlendiren Rusya, bölgedeki ayrılıkçı hareketleri siyasi açıdan desteklemiş, askeri ve teknik açıdan yardımda bulunmuştur.

Bu dönemde Ermenistan'ın Rusya politikası, Dağlık Karabağ sorununa göre şekillenmiştir. 1990'da Ermenistan'ın egemenliğini ilan etmesinden sonra Rusya, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'ı destekleyerek Ermenistan'a baskı uygulamıştır. Ancak 1991'den sonra Azerbaycan'da yaşanan siyasi gelişmeler ve 1992'de iktidara gelen Azerbaycan Halk Cephesi'nin Rusya karşıtı politika izlemesi üzerine Rusya, Ermenistan ile siyasi ve askeri işbirliğini yeniden gözden geçirmiş ve Ermenistan'ı desteklemeye başlamıştır.⁹⁹

Bu tarihten itibaren Ermenistan da Rusya'nın bölgedeki etkinliğini göz önünde bulundurarak, ikili ilişkileri geliştirmek için çaba harcamıştır. Özellikle Dağlık Karabağ konusunda Rusya'nın siyasi, askeri ve ekonomik desteğine ihtiyaç duyan Ermenistan, Rusya'nın ileri sürdüğü şartları kabul etmiştir.

Petrosyan, göreve geldiğinde ekonomi tamamen çökmüştü ve bağımsızlık sonrası Sovyet mevzuatı ile ülke ekonomisinin kalkınması mümkün değildi. Toprak

⁹⁹ <http://www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/karabag.htm>

reformu, küçük devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi, ve pazar ekonomisi için yeni kanunlar kabul edilmiş ama iktisadi gelişme sağlanamamıştır.

14 Mayıs 1994'te Ateşkes imzalanmasından sonra Petrosyan, Haydar Aliyev ile görüşmelere başlamış ve 1997'de AGİT Minsk Grubu'nun ileri sürdüğü barış anlaşmasını prensip itibarıyla kabul etmiştir.¹⁰⁰ Taraflar arasında barış görüşmeleri bu anlaşma taslağı üzerinde yapılırken, Ermenistan muhalefeti ve Petrosyan grubunda kilit konumda olan birçok kişi görüşmelerin bu çerçevede devam etmesine karşı çıkmıştır.

Kafkasya'da uygulanan enerji ve ulaştırma projelerinden kenarda kaldığını düşünen Petrosyan hükümeti 1997 yılı sonlarından itibaren Hazar enerji kaynakları ile ilgilenmeye başlamıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının kendi topraklarından geçmesi için ABD'de lobi faaliyetlerinde bulunmuş ancak başarısız olmuştur. Çünkü, bu projede ABD, Azerbaycan hükümeti Türkiye ve Gürcistan ile yaptığı görüşmelerde anlaşma sağlamıştır.¹⁰¹

Rusya özellikle Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ı desteklemiş, yaklaşık 300 yıldır Kafkasya'da varlığına devam eden Rusya, Türkleri Ermenilere 'büyük düşman' olarak tanıtmış ve Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Bir başka deyişle Rusya'nın Kafkasya'daki siyasi ve askeri varlığı Ermenilerin Türkiye düşmanlığı üzerinde kurulmuştur.

Ter-Petrosyan, Ermenistan'ın Rusya'nın uydusunda kaldığı sürece, ne Karabağ sorununun çözüleceğine ne de ekonomik kalkınmanın mümkün olmayacağını anlamış ve Rusya ile olan ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi gereğine inanmış, istifa etmeden kısa bir süre önce Ermeni halkına '*Savaş mı, Barış mı?*' adlı bir mektup yazarak sesini duyurmaya çalışmıştır. Mektupta özellikle Rusya'nın bölgedeki varlığı sorgulanmış, Karabağ Savaşında Rusya'nın Ermenistan'a

¹⁰⁰ www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/karabag.htm

¹⁰¹ Cabbarlı, **Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın...**, s. 256.

verdiği desteğin sonsuza kadar devam etmeyeceğini ve Rusya'nın Karabağ'ın bağımsızlığını tanımayacağını, uzun vadede Ermenistan'ın daha ciddi ekonomik ve siyasi sorunlarla karşı karşıya kalmaması için barış anlaşması imzalanması gerektiğini kanıtlamaya çalışmıştı.¹⁰² Petrosyan'ın mektubu Ermeni halkı üzerinde ciddi bir etki yapmamıştır. Sonuçta Ter-Petrosyan, Şubat 1998'de istifa etmek zorunda kaldı.

2.3.6. Ermenistan-Rusya İlişkileri Robert Koçaryan Dönemi

Koçaryan, 1992'de sözde Dağlık Karabağ Savunma Komitesi Başkanı, 1996'da ise Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁰³ 30 Mart 1998'te yapılan seçimlerde devlet başkanı seçilmiştir.

Koçaryan iktidara geldikten sonra Ermenistan'ın iç ve dış politikasında ciddi değişiklikler olmuştur. Her şeyden önce, Rusya ile ilişkilerini geliştirmeye çalışan Koçaryan, askeri, ekonomik ve siyasi açıdan Rusya ile işbirliğine önem vermiştir. Karabağ sorununun çözümü için Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile yaptığı görüşmelerde konu ile ilgili anlaşma sağlanmamıştır. Koçaryan, yönetimi 'çözumsuzlükde bir çözümdür' prensibine göre hareket ederek sorunu zamana yaymaya çalışmıştır.

Başta Rusya olmak üzere dış politika çerçevesinde, ABD ve Avrupa ülkeleri ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, yurtdışında yaşayan Ermenilere yönelik ciddi çalışmalar başlatılmıştır. Koçaryan, diaspora Ermenileri ile ilişkilere özel önem vermiştir. Diaspora Ermenilerinin yatırımları ile ekonominin sorunlarını hafifleteceğini düşünmüştür. Rusya ve Ermenistan arasında ticari ve ekonomik ilişkileri etkileyen en önemli sorunlardan biri de Ermenistan'ın Rusya'ya olan borcunun ödenmesinde yaşadığı güçlükler olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan Rusya'nın vermiş olduğu borçlarla ayakta kalmaya çalışırken birkaç yıl sonra bu borçları karşılayamaz duruma düşmüştür. Rusya bulduğu her fırsatta

¹⁰² Levon Ter-Petrosyan, 'Voyna İli Mir' *Nezavisimaya Gazeta*, 5 Kasım 1997.

¹⁰³ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.president.am/rus/?folder=president&sub=biography>

Ermenistan'a borcunu geri ödemesi gerektiğini hatırlatmış ve verdiği doğalgazda kesintiler yapmaya başladıktan sonra, 17 Temmuz 2002'de Ermenistan'ın büyük askeri sanayi tesisi olan Nairit, Mars ve ülke elektrik ihtiyacının %40'nı üreten Hrazdan hidroelektrik santralini alan anlaşma imzalanmıştır.¹⁰⁴ Rusya Duma'sı 15 Mayıs 2003 tarihinde Ermenistan ile imzalanan anlaşmayı onaylamıştır.

20 Mayıs 2003 tarihinde Rusya federasyonu Sanayi, Bilim ve Teknoloji Bakanı İlya Klebanov yaklaşık 80 Rus işadamı ile birlikte Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan, Rus heyetini kabul ederken Ermenistan ve Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesi imkanlarının olduğunu ifade etmiştir. Klebanov, Ermenistan'a yatırım yapmak için Ermeni işadamlarının heyette yer almasının önemini belirtmiş ve Ermenistan'a yatırım için teklif edilen koşulların çok etkileyici olduğunu, tek engelin ise ulaştırmada yaşanan sorunlar olduğunu bildirmiştir.

2.3.6.1. Siyasi İlişkiler

Ermenistan'ın bölgede ulusal çıkarlarına paralel hareket edecek bir devlet olmadığı takdirde ekonomik, siyasi ve askeri bakımdan güvensiz bir ortamda olduğu görülmektedir.

Gürcistan ve Azerbaycan'ın ABD'ye yakın politikalar izlemesi, Rusya'yı Ermenistan'a yakınlaştırmıştır. Gürcistan'ın Karadeniz'e kıyısı olması Azerbaycan'ın Hazar enerji kaynaklarına sahip olması ve bu imkanları Rusya ile kullanmak yerine ABD ile işbirliğine girmiş olmaları Kafkasya'da varlığını sürdürmek isteyen Rusya'yı Ermenistan ile işbirliğine yöneltmiştir.

Ermenistan'ın BDT'ye üye olmasından sonra 91'de Rusya, Ermenistan ile Dostluk İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma

¹⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.azg.am/start.pl?lang=TR&num=2003051501>

97’de yenilenmiş, anlaşmanın şartlarına göre 3. bir devlet Rusya veya Ermenistan’a karşı askeri çatışmaya girecek olursa her iki ülkede birbirine yardım edecektir.

2.3.6.2. Ekonomik İlişkiler

Ermenistan ve Rusya arasında ekonomik ilişkilere bakıldığında enerji alanında Rusya’nın yardımı Ermenistan açısından büyük önem taşımaktadır. Ermenistan’ın her türlü enerji ihtiyacını sağlayacak nitelikte bir nükleer santrali bulunmamaktadır. Bu konuda büyük sıkıntılar yaşayan Ermenistan enerji ihtiyacını Rusya sayesinde karşılayabilmiştir. Bu süreç içerisinde de Rusya’ya birçok alanda bağımlı kalmıştır. Özellikle iki ülke arasında kara bağlantısının olmaması ekonomik ilişkilerin gelişmesini ciddi anlamda önlemiştir. Ermenistan ve Rusya arasında ekonomik işbirliği aşağıdaki anlaşmalar çerçevesinde yürütülmektedir:

- 1996’da Önemli Ürünlerin Gönderilmesi Hakkında Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Protokol (No: 317. 21.03. 1996).

- 1997’de Ermenistan Cumhuriyeti’ne Devlet Kredisi Verilmesi Hakkında Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Protokol (No:1068. 29. 08. 1997).

- Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Hakkında Rusya Federasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Anlaşma (No: 339-rp. 28.08. 1997).

- Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1996–1997 Yıllarda Ticari ve Ekonomik İlişkiler Hakkında İmzalanan Anlaşma (NO: 318. 21. 03. 1996).

- Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1995 Yılında Ticari Ekonomik İlişkilerin Genel Prensipleri Hakkında İmzalanmış Anlaşma (No: 99. 01. 02. 1995).

- Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ermenistan Cumhuriyeti Hükümetine Verilen Teknik Kredi Borçlarının 1992 Yılı Sonuçları ve Ocak-Nisan 1993 tarihleri Arasında Geri Ödenmesini Yeniden Düzenleyen Anlaşma (No: 5652. 20.08. 1993).

- Rusya Federasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti Arasında 1993 Yılında Ermenistan'a Devlet Kredisinin Verilmesi Hakkında Anlaşma (No: 5650-1. 20. 08. 1993).

- Rusya Federasyonu Hükümeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1993 Yılında Ermenistan Cumhuriyeti Hükümetine Verilen Teknik Kredi Borçlarının geri Ödenmesinin Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Anlaşma (5651-1. 20.08. 1993).¹⁰⁵

- Rusya ve Ermenistan Arasında Ekonomik ve Ticari Anlaşma (1992,1993, 1994, 1995 ve 1996-1997 yılları arasında).

- Savunma Sanayi Tesisleri Arasında Üretim ve Teknik-Bilimsel Araştırmaların Geliştirilmesi Hakkında Anlaşma.

- Devletlerarası Ekonomik Yapılanma Hakkında Anlaşma.

- Üretim ve Altyapının Geliştirilmesi Hakkında Anlaşma.

¹⁰⁵ Marat Kenjetaev, 'Oboronnaya Promıshlennost Respubliki Armeniya,' Daha geniş bilgi için bkz:<http://cast.ru/russian/publish/1997/oct-dec/1.html>

- Sanayi Mülkiyetinin Korunması Alanında İşbirliği Hakkında Anlaşma.
- Çevre Korunması Hakkında Anlaşma.
- Meteoroloji ve Sertifikaların Standartlaştırılması Hakkında Anlaşma.
- Rusya Bilimler Akademisi ve Ermenistan Bilimler Akademisi Arasında Bilimsel İşbirliği ve İletişimin Genişletilmesi Hakkında Anlaşma.
- Eski Sovyetler Birliği'nin Dış Borçlarının Paylaşımı Hakkında Anlaşma.
- Vergilendirme Alanında İşbirliği ve Yardımlaşma Hakkında Anlaşma.
- Hukuki Bilgilerin Paylaşılması Hakkında Anlaşma¹⁰⁶ vs.

Ermenistan ekonomisi 1988 yılında Aralık ayında gerçekleşen depremden olumsuz olarak etkilenmiştir. Depremün ülke ekonomisine vermiş olduğu zarar 14 milyar dolardır.¹⁰⁷ (Rakam tartışmalıdır) Ermenistan her geçen yıl fakirleşmektedir. 1992'de % 52.3 ve 1993'te ise % 14.3 oranında GSYH'da azalmalar gerçekleşmiştir. Ayrıca Ermenistan'ın bu dönem içerisinde ekonomik sorunlarına çözüm aramadan Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ve askeri harcamalarını arttırması da ülke ekonomisinin kalkınmasını önlemiştir. Ermenistan 1992'de dış ticaret potansiyelini arttırabilmek, doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekebilmek için kısıtlamaları kaldırmıştır. Ancak yeterli oranda altyapı çalışmalarının yapılmamış olması kısa süre sonra ciddi sorunların da yaşanmasına neden olmuştur. 1993'te dış ticaret ile ilgili hukuki düzenlemeler yapılmış, ihracat vergisi ve gümrük vergisi uygulamalarına

¹⁰⁶ Marat Kenjetaev, 'Oboronaya Promışlennost Respubliki Armeniya,' Daha geniş bilgi için bkz:

<http://cast.ru/russian/publish/1997/oct-dec/1.html>

¹⁰⁷ www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/kafkas9698.htm

gidilmiştir. Dış ticarete getirilen bu kısıtlamalar sonucunda 94'te 215,5 milyon, 95'te 263,4 milyon, 96'da 273,7 milyon dolar azalma görülmüştür.¹⁰⁸

Rusya ve Ermenistan arasında gelişen ticaretin önemli bir bölümü değerli taş ve metallerin ithalatı ve ihracatı üzerinden yapılmaktadır. Rusya 1996'da ham elmas üretiminin % 77'sini, işlenmesi için Ermenistan'a göndermiştir. Ermenistan ise bu yıl altın işlemlerinin % 75'ini ve işlenmiş elmas üretiminin % 45'ini Rusya'ya ihraç etmiştir.¹⁰⁹

Ermenistan-Rusya arasında demir yolu ulaşımı gerçekleşmediği için Ermenistan sanayi tesisleri toplam üretim gücünün 1/3'ü aktif olarak çalışmaktadır. Ermenistan bağımsızlık sonrası Rusya pazarını büyük ölçüde kaybettiği için başta Rubin, Nairit ve lastik fabrikaları olmak üzere toplam 17 sanayi tesisinde üretimi durdurmuştur.¹¹⁰

Ermenistan ciddi enerji sıkıntısı yaşadığı için Rusya ile enerji ağını birleştirmek istemektedir. Çünkü Ermenistan Metsamor Nükleer santrali için Rusya'dan aldığı zenginleştirilmiş uranyum sayesinde enerji ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktadır. Ayrıca Rusya Ermenistan Metsamor Nükleer Santrali ve Sevan-Hrazdan Hidroelektrik Santrallerinin de üretimini üstlenmiştir¹¹¹

Ermenistan ve Rusya arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 2000'li yıllarda gelişmeye başlamıştır.

¹⁰⁸ www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/kafkas9698.htm

¹⁰⁹ www.avsam.org/haftalikanaliz/10-14_11_2003/main.htm

¹¹⁰ **Respublika Armenia**, 29 Şubat 1996, s. 2.

¹¹¹ İvanov, **Ekonomičeskoe Sotrudničestvo...**, s. 305.

2.3.6.3. Askeri İlişkiler

Kafkasya'nın jeopolitik özelliğine bakıldığında Rusya'nın güney bölgelerden gelebilecek olası saldırılara karşı önlem alabilmesi için Ermenistan'daki askeri varlığını devam ettirmesi gerekmektedir.¹¹² Böylece Rusya bölgede siyasi ve askeri varlığını devam ettirebilecektir. Ayrıca Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan'da gerçekleşen kadife devrimler sonrası Ermenistan'da bulunan askeri birliğin önemi kat ve kat artmıştır. Ermenistan 91 yılından itibaren Rusya ile askeri işbirliğine önem vermiş, Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde ve milli ordusunun kurulmasında Rusya destek vermiştir.

Sovyetler Birliği dağılmadan önce 80'li yılların sonlarında Ermenistan silahlı birlikleri kurulmaya başlamıştır. Oluşan bu gönüllü birlikler Ermenistan'da buluna Rus askeri birliklerine karşı saldırılar düzenlemiş ve Azerbaycan'a karşıda askeri operasyonlara katılmışlardır. Birlik cumhuriyetleri arasında 92'de imzalanan askeri araç, gereç ve mühimmatın paylaşılmasını öngören Taşkent anlaşması ile Ermenistan milli ordusunu kurma çabalarını hızlandırmış ve bu çerçevede 'Ermenistan Cumhuriyeti Savunma Hakkında Kanun'unu uygulamaya koymuştur.¹¹³

Özellikle Ermenistan Devlet Başkanı Ter - Petrosyan döneminde Rusya ve Ermenistan arasındaki askeri işbirliğinin geliştiği görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin 7. Muhafız Ordusu 1992 yılına kadar Ermenistan'da konuşlanmıştır. Ve aynı yılda bu orduda 16. ve 17. tümen Ermenistan'a verilmiştir.

21 Ekim 1999'de imzalanan anlaşma şartlarına göre Gümrü ve Erivan'da olmak üzere Rusya'ya iki askeri üs kurmasına izin verilmiştir. Eylül 91'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra üslerin hukuki statüsünde belirsizlik olmuştur. Ermenistan bu konuda Rusya'ya sorun çıkarmamıştır. Petrosyan'ın Ağustos 1997 'de imzaladığı 'Rusya ile Dostluk ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması'nın 2. maddesinde

¹¹² Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.mpa.ru:8081/analytics/issue.php?id=102>

¹¹³ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/pasht1.html>

‘...Anlaşmaya varan taraflar, her hangi silahlı saldırı tehlikesi ile karşılaşır veya silahlı saldırıya uğrarsa, en kısa sürede anlaşmayı imzalayan diğer tarafla görüşmelere başlayarak savunmayı sağlayacak, barış ve güvenliğin korunması yönünde ortak hareket edeceklerdir.’ 3. maddede ise ‘...Anlaşmaya varan taraflar, her hangi bir devlet veya devletler grubu tarafından barış ve güvenliği tehdit edildiği takdirde, barış ve güvenliğin sağlanması için BM anlaşmasının 51. maddesi gereğince askeri yardım da dahil olmak üzere birbirilerine yardım edeceklerdir.’¹¹⁴ ifadesi yer almıştır. Böylece Ermenistan’a Türkiye ve Azerbaycan tarafından bir saldırı gerçekleştirildiğinde Rus askeri üslerinin kullanılacağı ima edilmiştir. Anlaşma imzalandıktan sonra Azerbaycan bu anlaşmanın kendisine karşı imzalandığını ifade etmiş, buna karşılık Ermenistan ve Rusya bu anlaşmanın hiçbir devlete karşı imzalanmadığını belirtmiştir. Türkiye’nin Dağlık Karabağ Savaşı’nın devam ettiği bir zamanda Nahçıvan’a asker göndermeyi gündeme getirmesi üzerine, Rusya buna ciddi şekilde itiraz etmiştir. Rusya devlet Başkanlığı Ofisinden yapılan açıklamada Türkiye’nin Nahçıvan’a ordu gönderdiği takdirde taraflar arasında imzalanmış Kars ve Moskova anlaşmalarının yeniden gözden geçirebileceğinin altını çizmiştir.¹¹⁵

Askeri anlaşmalar devam etmiştir. Özellikle Rusya ve Gürcistan arasında Rus askeri üslerinin çıkarılması konusunda imzalanan anlaşma sonrası Rusya, Gürcistan’ın Viziani bölgesinde bulunan askeri üssünden asker ve silahların bir bölümünü Ermenistan’a sevk etmiştir. Rus askeri üslerinin konuşlandığı bölgelere dikkatle incelendiğinde toplam 14 üssün Türkiye sınırına yakın bölgelere yerleştiği görülmektedir.¹¹⁶ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Rus üslerinin Ermenistan’a konuşlandırılmasının Dağlık Karabağ sorununun çözümünü engelleyeceğini ifade etmiştir. Rusya’nın Ermenistan’a silah nakletmesi her iki devletinde Avrupa Konvansiyon Kuvvetler Anlaşması’nın şartlarının ihlal ettiğini göstermektedir.

Ermenistan’da konuşlanan Rus askeri üsleri bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmektedir. Çünkü Ermenistan’a karşı bir saldırı girişiminde bulunulduğunda

¹¹⁴ Rossiyskogo Gazeta, 13 Eylül 1997.

¹¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_TR/20010906/2001090602.shtml.

¹¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.525ci.com/2002/12/21/read.php?m=1&>

bu birlikler ve silahlar sayesinde ordusunu güçlendirebilecektir. Rus askeri varlığının Ermenistan'da bulunması Rusya'ya Kafkasya'da gelişen siyasi olaylara müdahale etmek olanağı sağlamıştı. Son dönemlerde gelişen kadife devrimler ve siyasi iktidar değişiklikleri bölgede hakim güç olabilmek için askeri gücün yeterli olmadığını göstermiştir.

Rusya Savunma Bakanları Eylül 2001'de basın konferansı düzenleyerek iki ülke arasında askeri ilişkileri geliştirmek için 40'tan çok askeri anlaşma imzalandığını bildirmiştir. Rusya'nın kısa ve orta vadede Kafkasya'da Ermenistan'daki askeri üslerinden vazgeçemeyeceklerini ifade edilmiştir. Çünkü bu Rusya açısından jeopolitik bir güvenlik sorunudur.

Ermenistan, topraklarında konuşlanan Rus askeri üslerini ülkesinin güvenliği açısından denge unsuru görmektedir. Rusya ise Kafkasya'da sınırların güvenliğinin sağlanması açısından hem askeri işbirliğinin önemini vurgulamış, böylece iki ülke de devam eden askeri işbirliğinin stratejik önem taşıdığını belirtmiştir.

2.3.6.4. Rus Ermeni Diasporası ve Etkinlikleri

Rusya'daki Ermeni diasporasını Avrupa ve Amerika'daki Ermeni diasporaları ile karşılaştırıldığında büyük farklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Avrupa Ermeni diasporası elde etmiş olduğu büyük finans gücü sayesinde bazı zamanlar Ermenistan'ın iç ve dış politikasını yönlendirdiği gibi ülkenin siyasal ve sosyal hayatında da etkili olduğu görülmektedir. Avrupa ve Amerika diasporasının karşı çıkmasıyla Türk - Ermeni Uzlaştırma Komitesi'nin faaliyetlerine son verilmesi ve Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın böyle bir organizasyondan habersiz olduğunu açıklaması bu duruma bir örnektir.¹¹⁷

¹¹⁷ Harut Sasunyan, 'Uzlaştırma Komisyonu'nun Sonu mu?', Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_TR/20011201/20001120104.shtml

1990'lı yıllardan sonra Rusya'da yaşayan Ermeniler siyasal ve kültürel alanda örgütlenme sürecini başlatmışlardır. 'Siyasi Mahkumların Haklarının Korunması İçin Ermeni Komitesi' kurulmuştur.¹¹⁸ Böylece ileriki yıllarda yapılacak siyasal eylemler için zemin oluşturulmuştur.

Rusya'da 'Ermenistan ve Dünya' dergisi yayınlanmaktadır. Asıl amaç bu dergi sayesinde Ermeni kültürü ve tarihi, Amerika, Avrupa ve Rusya'daki Ermeni diasporalarının etkinliklerini duyurmaktır. Şu bir gerçektir ki Rusya'daki Ermeni diasporasının Avrupa diasporalarından farklı bir emeli yoktur ama buradaki diaspora'nın faaliyetlerini gerçekleştirmek açısından diğer diasporalar gibi düzenli çalıştığı söylenemez. Bunun nedeni de Ermenistan'dan Rusya'ya göç eden Ermeniler ekonomik durumlarının iyi olmasın rağmen, çoğunluğu diasporanın etkinliklerine katılmamaktadır.¹¹⁹ Maddi durumu iyi olan Ermeniler Rusya'da mafya örgütleri ile işbirliği yapmakta diaspora ile ilgilenmemektedirler. Bu yüzden de Ermenistan'daki siyasal partiler Rusya'daki Ermeni diasporasını dikkate almamaktadırlar.

1990'lardan itibaren Rusya Ermenileri açıkça Türkiye'ye karşı toprak taleplerini ileri sürmeye başlamıştır. Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon'u 'Batı Ermenistan' gördükleri için 1917'ye kadar bu bölgelerden göç etmiş Ermeniler adına Moskova'da 'Batı Ermenistan' halkına yurtdışında temsilcilik kurmaları için çağrı yapmışlardır. Osmanlı'da yaşayan Ermenilere soykırım yapıldığı ve Türkiye'nin de bunu tanınması gerektiği çağrıda belirtilmiştir. Asıl amaçları 1915-23 yapıldığını iddia ettikleri sözde soykırımın Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olan Türkiye'den Ermenilere yapılan haksızlıklar için maddi ve manevi tazminat talep etmektedir.¹²⁰

Moskova'da Ermeniler tarafından kurulan çeşitli sivil toplum kuruluşları sosyal ve kültürel etkinliklerde bulunmaktadır. Bunlar arasında:

¹¹⁸ Eldar İsmaliyov ve.b., **Azerbeycan Tarihi**, Öğretmen Yayınevi, Bakü, 1995, s.311.

¹¹⁹ Tamara Poloska, Armyanskaya Diaspora v Rossii: www.armenia.ru

¹²⁰ **Nezavisimaya Gazeta**, 21 Kasım 2000

— Moskova Ermenileri Topluluğu

— Rus-Ermeni Derneğini Koruma Fonu

— Uluslar arası ermeni Öğrenciler Birliği

— Ermeni Gençlik Merkezi Güneş

—Ermenistan ve Dünya ve Ermeni Sokağı bulunmaktadır.

Bu tip yayın organları ve kuruluşlar sayesinde Moskova'daki Ermeniler siyasi ve ekonomik menfaatlerini koruyabilecek bir ortam yaratmaktadır.

Ermeniler 1990'lı yıllara doğru dinî faaliyetlere de önem vermeye başlamıştı. Petersburg'daki Aziz Katerina ve Aziz Voskreseniya Kiliseleri Eylül 1988'de Ermeni Kilisesine verilmiştir.¹²¹ Petersburg Ermeni diasporasının faaliyetleri siyasal ve sosyal alanda etkin olmak için değil, Rusya'da yaşayan Ermenilerin hak ve hukuklarının korunması adına çalışmalar yürütmektedir.

Petersburg Ermeni diasporasının en büyük başarılarından biri Petersburg Üniversitesi'nde Ermeni dili fakültesinin açılmasını gerçekleştirmek olmuştur.¹²²

Diğer yandan Ermeni diasporası Rusya'da yaşayan Kürt vatandaşlarla işbirliği içine girmiştir. Böylece Türkiye'ye karşı yaptıkları propaganda faaliyetleri için onları kullanmıştır. Kürtlerin Türkiye'ye yönelik girişimlerine Ermeni Diasporası da yardımcı olmaktadır.

¹²¹ www.geocities.com/begunay/Z46.htm

¹²² Ermenistan Cemaati Tarihi: Daha geniş bilgi için bkz: <http://artsakh.al.ru/obshina.htm>

ABD ve Avrupa Ermeni diasporası kadar zengin olmayan Rus Ermeni diasporası Ermenistan ve Rusya arasında siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Rus Ermeni diasporası sayesinde Rus işadamları Ermenistan'a yatırım yapmış, ikili diyalogların siyasi yönden de geliştirilmesi açısından Rus devlet yetkilileri ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

2.3.7. Dağlık Karabağ Sorununa Rusya'nın Yaklaşımı

2.3.7.1. Dağlık Karabağ Sorunu



DAĞLIK KARABAĞ CIA World Factbook

Dağlık Karabağ sorununun temelleri 1918'de ortaya çıkmıştır. Rusya'da 1917 yılında Bolşevik Devrimi gerçekleşince Rusya, Kafkasya'dan çekilmiştir. Karabağ Ermenileri 1918'in sonlarına doğru Azerbaycan yönetimine karşı ayaklanmıştır. Sonuçta Azerbaycan yönetiminin atadığı genel vali Sultanov'la kurulan konsey Karabağ'ın yönetimini eline almıştır.¹²³

Azerbaycan Bolşevikler tarafından Nisan 1920'de işgal edilince Karabağ sorunu tekrardan Azerbaycan ve Ermenistan arasında anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmuştur. 1920'de Ermenistan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra

¹²³ Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995, Genelkurmay Yayınevi, s. 240.

Rusya Karabağ konusunda görüşlerini değiştirmiştir. Mayıs 1923'te Karabağ'a özerklik verilmiş ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kurulmuştur.¹²⁴

2.3.7.2. Dağlık Karabağ Sorununda İkinci Dönem

Ermeniler hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığını öne sürerek Moskova'ya Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi için dilekçe göndermiştir.¹²⁵ Gorbaçov Ermenistan Yazarlar Birliği üyelerinin de katıldığı heyetin sunmuş olduğu talepleri olumlu karşılamıştır.

Özerk Bölge Sovyeti 17 Mart'ta, Ermenistan Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı'na müracaat ederek, Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi taleplerini kabul edilmesini istemiştir. 15 Haziran'da Ermenistan Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı'da bu talebi kabul etmiş, Sovyetler Birliği Yüksek Başkanlık Divanı'na yazılı olarak müracaat ettikten sonra konunun çözümlenmesini istemiştir. Azerbaycan SSCB Anayasasınının 78. maddesine dayanarak (*Her hangi bir Sovyet Cumhuriyetinin sınırı onun razılığı olmadan değiştirilemez*) bu kararın hukuki olarak geçerli olamayacağını belirtmiştir. Haziran 88'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan yönetimine bağlı olması Sovyetler Birliği Yüksek Başkanlık Divanı'nda onaylanmıştır.

Fransa ve ABD'deki Ermeni diasporalarının faaliyetleri sayesinde Karabağ Ermenilerinin ayrılıkçı girişimleri maddi ve manevi olarak desteklenmiş ve uluslararası alanda seslerini duyurabilmişlerdir. Tüm bu gelişmelere rağmen bölgede bulunan jandarma ve İçişlerine bağlı ordu birlikleri Sovyetler Birliği Yüksek Başkanlık Divanı'nın almış olduğu kararla Azerbaycan yönetimine bağlı bırakılmıştır. Ağustos 91'de Azerbaycan, Eylül'de ise Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Aralık ayında SSCB dağılmıştır. Bu dönemde Karabağ ÖBS'nin ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmış olması, Karabağ Ermenilerini destekleyen Ermenistan muhalefetinin iktidara gelmiş olması bu süreci tamamıyla değiştirmiştir.

¹²⁴ Taşkiran, *Geçmişten Günümüze...*, s. 203.

¹²⁵ Eduard Oganisyan, *Vek Borbi*, Feniks yayınevi, Münhen-Moskova 1991, 1. ve 2. Cilt

Vezirov ve Mütallibov hükümetleri Rusya'nın çıkarlarını Azerbaycan devletinin çıkarlarından daha çok önemsedikleri için Karabağ sorununu çözümleyememiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra Ermeniler jandarma ve Rus Motorize Alayı'nın askerleri ile gerçekleştirdikleri saldırılarda Karabağ'ın yerleşim merkezinin birçoğunu eline geçirmiştir.

2.3.7.3. Rusya'nın Arabuluculuk Girişimleri

Boris Yeltsin ve Nazarbayev SSCB dağılmadan önce Eylül 91'de Ermenistan ve Azerbaycan'ın Karabağ sorununun çözümü için her iki devleti de ziyaret etmiştir. Jeleznovadsk'ta¹²⁶ gerçekleştirilen toplantı sonrası Sovyetler Birliği ordu birliklerinin sorunlu bölgelerden çıkarılması, rehine ve esirlerin geri verilmesi, mültecilerin geri dönmeleri ve ulaşım yolların açılması konularında anlaşma sağlandığı bildirilmiştir.

Anlaşmanın şartlarına göre taraflar arasındaki görüşmelerin devamını Rusya ile Kazakistan'lı yetkililer sağlayacak, Karabağ'da yaşayanların can güvenliği korunacak ve bölgede bulunan silahlı grupların silahsızlandırılması için girişimler yapılacaktır. Ancak bu girişim bölgede güvenliğin sağlanmasında yardımcı olmamıştır. Çünkü anlaşma şahıslar bazında yapılmıştır. Devletler adına bir karar alınmadığı için bu arabuluculuk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rusya 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları ile görüşmüş ve bu görüşmede Yeltsin ve Nazarbayev'in girişimleri ile gerçekleştirilen Jeleznovadsk anlaşmasını teyit ettirmiştir. Rusya'nın arabuluculuk girişimi Şubat 92'de gerçekleştirilen Hocalı katliamına 366. Motorize Alayı'nın katılması sonucu sona ermiştir.¹²⁷

¹²⁶ Fahrettin Çiloğlu, **Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar**, İstanbul, Sinatle, 1998, ss. 151-152.

¹²⁷ <http://www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/karabag.htm>

Mayıs 1992’de Azerbaycan Halk Cephesi iktidara gelince taptıkları ilk girişimlerden biri Rus askeri üslerinin Azerbaycan’dan çıkartılması olmuştur. Rusya Azerbaycan’daki askeri üslerini 25 Mayıs 1993’te çekmiştir.¹²⁸

Rusya’nın dağlık Karabağ Savaşı’nda Ermenistan’a destek vermesi ve Ermenistan yöneticilerinin Karabağ Ermenilerinin bağımsızlığının garantörü olarak Rusya’yı görmesi uzun yıllara dayanan Ermenistan-Rusya işbirliğinin devam edeceğini göstermektedir.

¹²⁸ Nazım Cafersoy, Eyalet merkez Düzeyinden Eşit Statü’ye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri, ASAM Yayınları 2000, **Ankara Çalışmaları** Dizisi No 1, ss. 13-14

2.4. ERMENİSTAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Fransa, Belçika ve ardından İsviçre'nin soykırımı tanınmaları son zamanlarda sıkça konuşulmaktadır. Diğer yandan Ermenilerin Türklere yönelik katliamları hakkında yıllarca yeterince tartışılmamış ve üzerinde durulmamıştır. Azerbaycan Türklerine karşı Ermeniler tarafından yapılan katliamlar bunların en önemlisidir.

Erivan'ın 1828'e kadar Azerbaycan kuzey sınırında bulunan bir hanlık olması Azerbaycan Türklerinin hakkında tarihi araştırmaların yeterli düzeyde yapılmamasına neden olmuştur. 1828'den sonra Çarlık Rusya'sının kontrolüne geçen Erivan eyaletinin tarihi geçmişi hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu bölümde Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerinin geçmiş tarihi hakkında bilgiler verilecektir.

1828'de Rusya'nın Azerbaycan'ın kuzeyini işgal etmesi sonrası Güney ve Kuzey Azerbaycan (Erivan Hanlığı) olmak üzere ülke ikiye bölünmüştür. 1918 Erivan Hanlığında Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur.

2.4.1. Yüzyılın Başlarında Erivan Hanlığında Siyasi Durum

Çarlık Rusya'sının sıcak denizlere inme politikası 17. yüzyılda ivme kazanmıştır. Kafkasya'nın işgal edilmesi sayesinde Rusya sıcak denizlere ulaşma yönünde önemli bir yol katletmiştir. Ermeniler Rusya'nın Kafkasya'ya yerleşme planında önemli bir role sahiptir.

İlişkileri geliştirmek açısından 1724'de I. Petro Ermenileri himayesi aldığını belirten kararnameyi imzaladı. I. Petro'dan sonraki liderler de kendi kontrollerinde olacak bir Ermeni devleti için girişimlerde bulunmuşlardır.

1800'lü yılların başında Rusya Kafkasya'daki hakimiyetini genişletebilmek için askeri operasyonlarını arttırdı. Rusya 1801'de Doğu Gürcistan'ı işgal ederek

Kafkasya'ya yerleşmeye başladı. Bu durum İngiltere ve Fransa kadar İran'ı ve Osmanlıyı da rahatsız etmiştir. Rusya'ya karşı savaşta İran'ı destekleyeceğini açıklayan İngiltere ve Fransa, İran 1804 Haziran'da Rusya'ya savaş ilan edince gerekli desteği İran'a vermemiştir. Bunun sonucunda Rusya 1804'te Erivan'a girdi. Dokuz yıl süren savaş sonucunda Gülistan Antlaşması taraflar arasında 12 Ekim 1813'te imzalandı. Rusya böylece Kuzey Azerbaycan, Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını işgal etmiş oluyordu.¹²⁹

Ermeni tarihçilerin Erivan'ın Ermenilere ait olduğunu iddia ederken yönetim şekli ile ilgili anlatımlarda, Azerbaycan Türkçesindeki terimleri kullanmaları dikkatle üzerinde durulması gereken bir konudur. Tarihçiler anlatımlarında pazarları kontrol edene pazarbaşı, şehir yöneticisine darug, yardımcılarında da yüzbaşı ifadelerini kullanıyorlardı.¹³⁰ Görüldüğü gibi bu kelimelerin hiçbiri Ermenice olmadığı gibi hepsi Azeri Türkçesidir.

Ermeni Sovyet Ansiklopedisi'nde 1410'dan 1827'ye kadar 49 Azerbaycan Türkleri Hanının Erivan Hanlığı'nı yönettiği yazmaktadır.¹³¹ Bu bilgilerin geçerli olduğunu ermeni Piskopos Hovannes'de teyit etmiştir.

İran Gülistan Antlaşmasını kabul etmediği için 1826 Temmuz'da yeniden savaşa girişti. Bu savaş sonunda 10 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalandı. İran antlaşma gereğince Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını Rusya'ya devretti. Rusya böylece Kafkasya'nın işgalini tamamlamış oldu.

¹²⁹ İsmayılov, *Azerbaycan XIX-XX. yüzyılın Başlarında*, Derleyen: İgrar Aliyev, Azerbaycan tarihi, Bakü, 1993, Bilim Yayınevi, s. 204.

¹³⁰ Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erivan, 1972, Hayastan Yayınevi, s. 6.

¹³¹ İ. Memmedov ve S. Asadov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi*, Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 1992, s. 5-16.

2.4.1.1. Ermenilerin Göçü ve Yönetim Değişikliği

Azerbaycan Türkleri Türkmençayı Antlaşması ile yüzyıllardır yaşadıkları ana yurtlarından göç ettirilmeye başlandılar. Antlaşma imzalandıktan sonra Ermenilerde Erivan Hanlığına göç ettiler. Antlaşmanın 15. maddesine göre Ermenilerin Erivan Hanlığına göç etmesine İran yardımcı olacaktı. Antlaşmanın 15. maddesinin şartlarına göre “Şah Hazretleri ...Azerbaycan eyaletinin bütün ahalisini ve memurlarını tamamen affeder. Bundan başka o, memur ve sakinlere bu günden başlayarak kendi ailesiyle İran vilayetinden Rusya’ya serbestçe geçmek, hükümet ve yerel yönetimin hiçbir engeli olmadan onların satılık malına, yük ve eşyalarına her hangi gümrük ve vergi alınmadan menkul emlakını götürmek için bir yıl süre veriliyor. Gayrimenkulları ise satmak veya onun hakkında karar vermesi için beş yıllık süre tanınıyordu.”¹³² Böylece Kafkasya’ya göç eden Ermenilerin hukuki dayanağının temeli de atılmış oluyordu.

Rusya ile İran arasında gerçekleşen savaşta İran’ın yenilmiş olması Azerbaycan Türklerinin kaderini değiştirmiştir. Savaş alanında olan 420 Azerbaycan Türkleri köyü harabeye dönmüştür. Ermeni çeteleri köylerin birçoğunu feci şekilde yağmalamıştır. Boşaltılan Azerbaycan Türkleri köyleri hariç 105 köye daha Ermeniler yerleştirilmiştir.¹³³

Ermeniler Rus ordusu ve gönüllülerden oluşan silahlı birliklerle beraber Osmanlı ve İran’a karşı savaşmaya başladı.¹³⁴ Savaşın kazanılması ve Rusya’nın Kafkasya’yı işgal etmesinden sonra Osmanlı ve İran İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler Erivan Hanlığı, Karabağ ve Nahçıvan’a göç ettirildiler. 1826 -1828 savaşından sonra yaklaşık 120.000 Ermeni Erivan ve Gence eyaletlerine yerleştirilmiştir. İki yıl sonra 1830’da 1.300.000 Ermeni Kafkasya’da yaşıyor görülüyordu. Bu Ermenilerin 1 milyonu bölgenin yerlisi olmayan sonradan göç

¹³² T. Veliyev ve.b, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Maarif Yayınevi, 1998, s. 12.

¹³³ Nebib Rekimoğlu, *Silinmez Adlar Sağalmaz Yaralar*, Bakü, Maarif Yayınevi, 1997, s. 18-19.

¹³⁴ Parsamyanyan, *İstoriya Armyanskogo...*, s. 64.

ettirilenlerdir.¹³⁵ Osmanlı'dan göç edip Kafkasya'ya yerleştirilen Ermenilerin 90 bin olduğu Ermeni tarihçi Vardan Parsamyan tarafından belirtilmektedir.¹³⁶

Mart 1828'de Çar Erivan yönetim sistemini değiştiren ve burada Ermeni eyaletinin kurulmasını sağlayan kararnameyi yürürlüğe koydu. Biri Ermeni ve biri de Azeri Türkü iki subay yönetim üyeliğine atandı. Eyalet üzerinde yetkili kişi ise Tuğgeneral Aleksandr Çavçavadze oldu. Eyalet Ordubag, Erivan ve Nahçıvan bölgesi olmak üzere üçe ayrıldı. İran dönemine ait yönetim organları geçersiz kılındı. Bölgede mahkemeler kurulurken, asayişin sağlanabilmesi içinde polis yönetimi uygulanmaya başlandı. Uygulamaya konulan ıslahatlar yeterince uygulanamadı ve sonuçları Rusya'nın beklediği gibi olmayınca 1833 Haziran'da Rus hükümeti yeni bir yönetim şekline geçiş yaptı. Bu sefer Erivan eyaleti Erivan, Sürmeli, Serdarabad ve Şerur olmak üzere dört ayrı bölge belirlendi. Türk Beyleri Ordubad ve Nahçıvan yönetiminde kalıyordu.¹³⁷

Rusların Türkmençay antlaşması ile Kafkasya'ya yerleşmesi Osmanlı – Rus ilişkilerinde ciddi sorunlar çıkmasına neden olmuştur. Osmanlıyı tedirgin eden nokta Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasında gösterdiği kararlılıktı. Bu konuda Avrupalı devletlerde Osmanlı'nın tedirginliğini paylaşıyordu. Çünkü Rusya sıcak denizlere indiği takdirde Orta Doğu için planları olan Avrupa devletlerinin önünde büyük bir tehdit olacaktı. 1828 Nisan'da Rusya ve Osmanlı arasında savaş başladı. Kafkasya cephesinde Rus ordusuna katılan Ermeni çeteleri Osmanlıya karşı savaşta cephe almıştır. Ermeniler devlete ihanet ettikleri için Kars, Erzurum ve Van'ın Osmanlıda kalması sonucu Erivan, Azerbaycan ve Gürcistan'a doğru göç ettirildiler.

¹³⁵ S. Asadov, Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası, Bakü, Gençlik Yayınevi, s. 26.

¹³⁶ Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo...*, s. 71.

¹³⁷ age, s 80.

2.4.1.2. Erivan Eyaleti 1828 Sonrası Değişiklikler

Rusya tarafından işgal gerçekleştirilmedikten önce Erivan'da 170.000 kişi bulunuyordu ve bu nüfusun %84'ü Müslüman ahaliden oluşuyordu.¹³⁸ İşgalden sonra 1831 yılında bölgeye Ermenilerin göç ettirilmesi sonucu nüfus 242.000 kişiye çıktı. Böylece Ermeniler Erivan eyaletinin %60'ını oluşturmuş hale geldi.¹³⁹

Erivan eyaletinde gerçekleşen nüfus oranı değişikliğinin nedenlerinden en önemlisi yüzlerce Azerbaycan Türklerinin köylerinin harap edilmesi birçok Azerbaycan Türkünün 1905 katliamında öldürülmesi ve bölgelerinden göç ettirilmesidir. 1900'lü yıllara kadar Kafkasya'ya Ermeni göçü devam etmiştir. Bu sayede Azerbaycan Türklerin sayısı Erivan eyaletinde azalmaya başlamıştır. Kafkasya'daki egemenliğini sürdürebilmek için Çarlık Rusya'sı Azerbaycan Türklerine karşı Ermenileri devamlı ayaklanmaya teşvik etmiştir. Böylece bölgede uyguladığı 'böl-yönet' taktiğini sürdürebilmiştir.

2.4.2. Sovyet Ermenistan' ın Uyguladığı Politika

1920'de Bolşevikler Ermenistan Cumhuriyeti'nin yerine Sovyet hükümetini getirdi. İlk icraatları Azerbaycan Türklerini Ermenistan'a geri getirmeye başladılar. Nisan 1922'de Ermenistan Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Myasnikyan İran hükümetine Azerbaycan Türklerinin yaşadığı topraklara geri dönebilmesi için gerekli belgelerin sağlanmasında kolaylıklar getirilmesi ve onlara yardım edilmesini rica eden bir mektup gönderdi. Geri dönen Azerbaycan Türkleri gayrimenkul ve menkullerinin Taşnak hükümeti tarafından müsadere edildiğini öğrendiler. Bu olayları haber alan Azerbaycan Türkleri geri dönmekten vazgeçtiler. Yapılan görüşmelerden sonra göçmenlerin geri dönmelerine kolaylık sağlamak amacıyla Ermenistan Askeri Devrim Komitesi bu yanlışlığı ortadan kaldırdı ve geri dönüş yapacak olan Azerbaycan Türklerinin hayatlarını güvenceye alacakları garantisini

¹³⁸ Rehimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s. 62.

¹³⁹ Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo...*, s. 66.

verildi. Zorla göç ettirilmiş insanların anavatana geri dönmesinden sonra bölgede 30.000 kişilik Azerbaycan Türkü artışı görülmüştür.¹⁴⁰

Taşnak hükümetinin devrilmesinde ve Sovyet hükümetinin kurulmasında Azerbaycan Türklerinin de büyük emeği olduğu, Ermenistan Kızıl Ordusu gazetesine Ermenistan Halk Komiserleri Başkanı Myasnikyan 'ın yazmış olduğu makalede belirtilmiştir.¹⁴¹

Ermenistan hükümeti 1920-1935 yılları arasında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesini talep etmiş ve bu talebi doğrultusunda Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerine bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Bu ayrıcalıklar sayesinde Azerbaycan hükümetinden Dağlık Karabağ hususunda tavizler almayı düşünmüştür. Sonuçta Karabağ'a özerklik statüsü verilmiş ve Ermenistan ile Karabağ'ın birleştirilmesi talebi reddedilmiştir. Ermenistan istedikleri tavizleri alamayınca Azerbaycan Türklerine sağladığı ayrıcalıkları kaldırmıştır.

Bu süreçten sonra Ermenistan Azerbaycan Türklerine ait kültürel ve tarihsel anlamda ne varsa yok etmeye başlamıştır. Öncelikle coğrafi yer adları, kasaba ve köy adları değiştirilmeye başlandı. Azerbaycan Türklerini kendi tarihlerinden soyutlayabilmek için onların yaşadıkları bölge adları hızla değiştirildi. 1837'de Kever – Nor Beyazıt, 1840'da ise Gümrü- Aleksandropol şeklinde yeniden adlandırılmıştır.

Azerbaycan Türk halkından bölge köy ve kasaba adalarının değiştirilmesine karşı ciddi itirazlar gelmeyince 1935'de Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin almış olduğu karar çerçevesinde başlayan isim değişiklikleri 1988'e kadar devam etmiştir.¹⁴²

¹⁴⁰ Asadov, *Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi...*, s. 49.

¹⁴¹ Memmedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve...*, s. 36.

¹⁴² Nazim Mustafa, Ermeni Sahtekarlığı-Ermeni İhaneti, Derleyen: Veliyev, *Deportasiya*, s. 155.

1930-37 yılları arasında Stalin döneminde binlerce Azerbaycan Türkü Ermenistan hükümeti tarafından Komünizm için büyük tehlike olarak gösterildiği için Orta Asya'ya sürüldüler.¹⁴³

Tarihsel geçmişe bakıldığında 1905 -1906 yılında Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirmeye başlandığı görülmektedir. Rus ve Ermeni çetelerinin saldırıları sonrası binlerce Azerbaycanlı öldürüldü. Azeri Türkleri 1918 – 1920'de, 1948- 1953 ve son olarak 1988 – 1989'da zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Ermeniler Ermenistan'da nüfusun az olduğunu ileri sürerek yurt dışındaki Ermenileri Ermenistan'a gelmeleri için II. Dünya Savaşı ile beraber 1945 yılında geniş propaganda etkinliklerine giriştiler. Ülke dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a geri döndürülmesi projesi 1943 yılında gerçekleşen Tahran Konferansında ortaya çıkmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Molotov'a müracaat eden Ermeni diasporası İran'da bulunan Ermenilerin Ermenistan'a yerleştirilmesi için izin istemiş ve bu izin kabul edilmiştir. Böylece yurtdışında yaşayan Ermenilerin, Ermenistan'dan göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları yerlere yerleştirilmesi 23 Aralık 1947 tarih 4083 No'lu "Ermenistan SSCB'den köylülerin ve başka Azerbaycan ahalinin Azerbaycan SSCB'nin Kur ve Aras ovalığına göç ettirilmesi hakkında" ve 10 Mart 1948 tarih 754 No'lu "Göç ettirmenin şartları hakkında" çıkartılan kararlarla sağlanmış oldu.¹⁴⁴ Bu kararlar çerçevesinde 100.000 kişinin göç ettirilmesi planlanmıştır. Dikkat çekici olan nokta alınan bu kararlara karşı Azerbaycan hükümetinin herhangi bir tepki göstermemiş olmasıdır. Nisan 1948'de Azerbaycan hükümeti alınan kararları uygulamaya başlamıştır.

Ermenistan'dan Azerbaycan'a 100 bin kişi değil 144.654 kişi göç ettirildiği arşiv belgelerinin araştırılmasında ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵ Bu insanların %30'u hastalık ve açlık gibi nedenlerden dolayı ölmüştür. Göçe zorlanan kimse Karabağ'a alınmamış, devlet güç kullanarak buraya yerleşmek isteyenleri geri döndürmüştür.

¹⁴³ Emir Guliyev, Göçürülme (1948-1953), Derleyen: Veliyev, *Deportasiya*, s. 210.

¹⁴⁴ Guliyev, *Göçürülme...*, s. 210.

¹⁴⁵ Zakir Serdarov, En Büyük Tarihi Adaletsizlik, Derleyen: Veliyev, *Deportasiya*, s. 279

Bu dönem içinde Azerbaycan Türklerine ait ne varsa ortadan kaldırmaya devam ediliyordu. Nitekim birçok ortaokul ve lise ile beraber Abovyan Üniversitesi'nde Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren dört fakülte kapatıldı.¹⁴⁶

Stalin'in ölümünden sonra Azerbaycan'a göç ettirilen insanların %45'i geri dönmüştür. Geri dönen insanlara hükümet ve yerel yetkililer her türlü haksızlığı yapmıştır.

Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesinin nedenlerine bakıldığında amacın Azerbaycan Türklerinin sayılarını indirmek ve hepsinin tamamen göç etmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgede üniversite, okullar ile beraber sosyal ve kültürel merkezlerde kapatılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin boşalttığı 476 köye hiç kimsenin yerleştirilmemesi¹⁴⁷ Ocak 1975'te Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin sunduğu raporda gösterilmiştir.

Ermenistan hükümeti 1965 yılında sözde Ermeni soykırımının 50. yıldönümünü anmak için Moskova'dan izin almıştır. Daha sonraki yıllarda düzenlenen anma törenlerinde Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bazı köylere Ermeni gençler tarafından saldırılar gerçekleştiriliyordu. Gelişen süreç içinde Ermenistan'da Azerbaycan ve Türkiye'ye özellikle de Türk düşmanlığı üzerinde duran birçok kitap yazılmıştır. Lise ve hatta ortaokul çağlarında Ermeni çocuklarına sözde Ermeni Soykırımı'ndan bahsedilen tarih kitapları okutulmaktadır.

Ermenistan'ın farklı bölgelerinde Azerbaycan Türklerine karşı yapılan saldırılar 1980 yılında artmaya başlamıştır. Türklerin mezarları Ermeniler tarafından tahrip edilmeye başlanmıştır. Olaylar karşısında tepki gösteren Zengibasar'ın Azerbaycan Türk ahalisi toplu halde Ermenistan ve Türkiye sınır kapısına gelerek

¹⁴⁶ Memmedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve...*, s. 49

¹⁴⁷ Memmedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve...*, s. 50.

sınırı geçmeyi denemişlerdir. Moskova bu duruma acilen müdahale etmiş ve bu olaydan sonra üst düzey görevlerde çalışan Azerbaycan Türklerinin görevlerine son vermiştir.

2.4.2.1. Azerbaycan Türklerinin Katliamı

Karabağ sorunu 1987’de tekrar gündeme getirildi. Karabağ’ın Ermenistan ile birleştirilmesi konusunu Ermeniler uluslararası platforma taşıdı.

Azerbaycan Yüksek Sovyeti’nin Şubat 1988’de Dağlık Karabağ Halk Delegeleri Yüksek Sovyeti’nin Ermenistan ile Karabağ birleştirilmelidir kararını reddetmesi sonrası olaylar çıktı. Ermeni silahlı kuvvetleri Mayıs ayından itibaren Azerbaycan Türklerinin bulunduğu köylere saldırmaya başladı. Silahlı çetelerle Ermenistan güvenlik güçleri de birleşince Azerbaycan Türkleri çok zor durumda kaldı. Etnik düşmanlığı tırmandıran haberlerin televizyon ve radyolarda yayınlanması olayların daha da büyümesini sağladı. Bir süre sonra yiyecek ve giyecek malları Azerbaycan Türklerine satılmamaya ve sağlık hizmetleri verilmemeye başlandı. Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan Türklerine herhangi bir destek vermeyince 230 bin Azerbaycan Türkü yüzyıllardır yaşadığı topraklardan ayrılıp Azerbaycan’a göç etmek zorunda kaldı.

Ermenistan bu gün de Azerbaycan Türkleri ve Türkiye’ye karşı toprak talepleri ileri sürmektedir. Karabağ’ın Ermenistan tarafından işgal edilmesiyle bir milyondan fazla insan yaşadıkları topraklardan kovulmuştur.

2.5. SÖZDE ERMENİ SOYKIRIM İDDİASI'NA İSRAİL'İN YAKLAŞIMI

İsrail'in soykırım iddiaları açısından Ermenilere destek vermemesi dikkat çekicidir. Ermeni diasporası ve diğer uluslararası Ermeni kuruluşlarının Ermeni olayları ile Nazilerce katledilen Yahudilerin olayları arasında benzerlikler kurması çabaları İsrail'in önemini arttırmıştır. Ancak gelişmeler incelendiğinde İsrail'in devlet olarak ısrarla Ermeni Soykırım iddialarını reddettiği görülecektir. Yahudi lobisi çoğunlukla Türk kanadına destek olmuştur.

Bu bölüm kaynaklar ağırlıklı olarak Yahudi ve Ermeni bilgilerine dayandırılarak hazırlanmıştır. Temel amaç Türkiye – Ermenistan arasındaki gerginliğe neden olan soykırım iddiasına dışardan bir gözle İsrail tarafından nasıl bakıldığını göstermektir.

2.5.1. Sözde Ermeni Soykırım İddialarında Yeni Yaklaşım

1915 yılına kadar birçok ideolojik akımlar ve dış yönlendirmeler yüzünden büyüyen Ermeni ayaklanması çok sayıda Müslüman ve Ermenilerin hayatına mal olmuştur. 1915 Zorunlu Göç Yasası ve ardından gelişen olaylar ise Ermeniler ile bölgenin Müslüman ahalisi arasındaki ilişkileri bir kan davasına çevirmiştir. Zorunlu göçün tüm yasal ve teorik zeminini hazırlayan Osmanlı İmparatorluğu teknik altyapısını hazırlamakta yetersiz kalmış, sonuçta savaş ortamının da etkisiyle binlerce Ermeni hastalık ve bakımsızlıktan ölmüştür. Bu sırada Ermeniler ile aralarında anlaşmazlıklar bulunan Kürt ve diğer bazı Müslümanların öç alma çabalar ve devletin kontrol edemediği bölgesel Kürt çetelerinin saldırıları da eklenince Ermenilerin kayıpları artmıştır. Yine de denebilir ki göçe tabi tutulanların çok büyük bir kısmı hedeflenen bölgeye ulaştırılmıştır. Ortamın savaş zamanı olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında merkezi yönetimin zayıflaması ve yerel yönetimlerde yeterli denetimin yapılmıyor olması mafyavari bir yapılaşmanın oluşmasına neden olmuştur. Ülkenin neredeyse her bölgesinde ortaya

çıkan çetelerin en büyük zararı Türk ve Müslüman ahaliye verdiği görülmektedir. Aşırı uç ermeni grupları için 1915 Zorunlu Göç Yasası ve ardından gelişen olaylar büyük bir fırsat olmuştur. Geçmişte yaşanan büyük acılar olması ve ortak bir düşmanın hedeflenmesi Ermeni Milliyetçiliğinin oluşmasındaki en önemli unsurlardır. Bu açıdan gerçekleştirilen Zorunlu Göç Ermeni grupları tarafından Türklere karşı nefreti ateşleyecek eşi bulunmaz bir örnek olmuştur. 1915 Ermeni Zorunlu Göçü, Ermenilere daha bebeklik yıllarından itibaren dinletilen ve kulaktan kulağa aktarılan Ermeni olma bilincinin en önemli şart olan efsane şekline dönüşmüştür.

1960'ların ortasında Ermeni siyasi faaliyetleri Türkiye karşıtı eylemlerini uluslar arası alana taşıma olanağı bulmuştur. İnsan hakları ve demokrasi söylemlerinin günümüzde olduğu gibi yükselişe geçtiği bir dönemde 1,5 ya da 2,5 milyon sivil Ermeninin Osmanlı Devleti'nin emriyle Türkler tarafından hunharca öldürüldüğü söylemleri artmıştır. 1985 yılından sonra Ermeni Türk düşmanlığı terör merkezli faaliyetlerde bulunmak yerine basın-yayın organları ve sanat gibi daha barışçıl araçları devreye sokarak görüşlerini dünyaya duyurmaya çalışmıştır.

Uygulanan yeni Ermeni stratejisinin önemli özelliklerinden biri de Yahudilere karşı gerçekleştirilen Holokost sayesinde İsrail'in büyük ayrıcalıklar kazandığını Ermeniler fark etmiştir. Bu yüzden yeni söylemlerinde soykırım kelimesinin yanına Holokost'u da eklemeye başlamışlardır. Yahudi Holokostu'nun tekliği Raunda ve Bosna'da yaşanan gelişmeler sonrası farklı düşünceleri akla getirmiştir. Acaba soykırım işleme eğilimi insanoğlunun sandığından daha fazla mı olmuştu? Değişen Ermeni stratejisi bu algılamayı gündeme taşımak hedefindedir. Bunu gerçekleştirebilmesi için "Kürt Sorunu" büyük bir önem taşımaktadır. Uluslararası kamuoyuna farklı bir yaklaşım getirmek amacıyla PKK terörü, Kürtlerin katledilişi ve soykırım olarak lanse edilecektir. Bu sayede Türklerin soykırımı alışkanlık haline getirdikleri izlenimi verilecektir. Ermeniler böylece kendi soykırımlarını kabul etmiş olduracakları gibi Almanya'yı da siyasi açıdan rahatlatacaktır. Bu olayların arkasından Yunanlılar Trabzon'da Pontus soykırımı olduğunu uluslar arası camiaya

duyuracaklardır. Holokost kavramının soykırım ile beraber kullanılması sayesinde sadece Yahudilere Holokost yapılmadığı kanıtlanabilir, bu sayede de Ermeniler, Yahudilerin faydalandıkları avantajlardan yararlanabilirlerdi. Bu avantajları elde edebilmek için destek vermesi gereken en önemli ülke İsrail'dir. Ermeni lobileri Yahudi ve İsrail desteğini almak için çok çaba sarf etmişlerdir. Ancak bu konuda yeterli desteği alamamışlardır.

2.5.2. Yahudilerin Ermenilere Karşı Tavrı

Ermenilerin ve Yahudilerin iyi anlaşmaları söylenemez. Bunun en önemli nedeni ise Ermenilerin dini inancında Yahudileri hor görmeleridir. Birçok Yahudi Osmanlı döneminde Ermeni ve Yunan çıkarları sonucu ölmüş yahut tüm mal varlıklarını kaybetmişlerdir. Osmanlı Yahudileri Ermeni-Yunan işbirliğine karşı Müslüman ve Türk tebaaya daha çok yaklaşmışlardır. Ermeniler, Türklerin işbirlikçisi olmakla Yahudileri suçlamış ve bazı aşırı gruplar Yahudilerin İttihat ve Terakki yönetimini Ermenilere karşı yönlendirdiğini söylemişlerdir.¹⁴⁸

Ermeniler bazı kaynaklara göre II. Dünya Savaşı'nda yer almış, desteklemiş ve Yahudilerin ortadan kaldırılması için Ermeni lejyonları Almanlara katılmıştır. Bu çerçevede bilgiler veren Ermeni yayınlarda bulunmaktadır.¹⁴⁹

1978 yılında İsrail ilk kez İsrail Sözde Ermeni Soykırım İddiası'na nasıl yaklaştığını açıklamıştır. Bu tarihte Kudüs Ermenileri hakkında bir belgesel çekilmesi için Ermeni asılı yönetmen kullanılmıştır. Film izleyen İsrail Yayıncılık Otoritesi (IBA) 1915 Zorunlu Göçü'nün konu edinildiği belgeselin bir propaganda filmi olduğunu görmüşlerdir. IBA filmin gösterime girmemesi kararını almıştır. Bunun nedeni ise Türkiye göçmeni İsrail Yahudileri ve Türk Yahudilerinin göstermiş olduğu büyük tepkidir.

¹⁴⁸ Bazı araştırmacılar bazı siyonistlerin Osmanlı'daki Ermeni ayaklanmalarını gizliden gizliye desteklediklerini, böylece Filistin'de bir Yahudi devleti kurabilmek için Osmanlı'yı zayıflatmak ve dikkatleri başka bölgelere yaymak istediğini iddia etmektedir.

¹⁴⁹ Türkkaya Ataöv, *Hitler and the Armenian Question*, Ankara, 1984

1990 yılında da yine İsrail Yayıncılık Otoritesi (IBA) sayesinde bir olay daha gerçekleşmiştir. Bir Ermeni propaganda filmi olan “Ermenistan’a Yolculuk” adlı propaganda filmin gösterime girmesini önlemiştir. Türkiye Yahudileri ve İsrail’de yaşayan Türkiye Yahudileri yine büyük tepki göstermiş, IBA tarafından daha sonra yapılan açıklamalarda filmin gösteriminin iptal edilmesi için kendilerine gelen mektuplardan 100 bini aşkın kişinin filmin gösterimini istemediğini anladıklarını ifade etmişlerdir. IBA filmin iptal gerekçesi için şu açıklamayı yapmıştır: “Film kamunun bir kesimini yaralamaktadır, çünkü holokost sadece Yahudi halkına yapılmıştır.”¹⁵⁰

Örnekler 1990’ların sonuna kadar İsrail’in Ermeni iddialarına karşı tavrını göstermektedir. Karşıt görüşlere sahip Yahudi dernekleri ve bazı kişiler Ermeni iddialarını destekler açıklamalarda bulunmuşlardır. İsrail’in hükümet olarak Ermeni iddialarını desteklememeye büyük bir özen göstermiştir.

2.5.2.1. Ermenileri Destekleyen Yahudiler

Bu grup 1990’lı yılların ortalarında çıkış yapmaya başlamış ve özellikle Holokost konusunun sadece Yahudilere uygulandığı savını açıkça sorgulamıştır. Amerika Yahudileri arasında etkin oldukları gibi İsrail’deki siyasi sistemin en uç partilere dahi kabine yolunu açması sayesinde fikirlerini en üst düzeyde duyurma şansını yakalamıştır. Ancak İsrail’in görüşlerini değiştirme konusunda başarısız olmuşlardır.

İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı olan Yossi Beilin Ermenileri destekleyen önemli isimlerden ilki sayılır. 27 Nisan 1994’te Knesset’te (İsrail Meclisi) yaptığı konuşmada Beilin, 1915 yılında yaşanan olaylar için “katliam” ve “soykırım” ifadelerini kullanmıştı.

¹⁵⁰ Yair Auron, *The Banality of Indifference*, New Brunswick ve Londra, Transaction Publishers, 2000, s. 352.

2000 yılında İsrail Eğitim Bakanı Yossi Şarid'in Ermeni olaylarını soykırım olarak gördüğünü söylemiş ve İsrail okullarında eğitimde bu konunun da anlatılacağını bildirmiştir. Türkiye Sarid'in bu sözlerine büyük bir tepki vermiştir.

2.5.3. İsrail'in Ermeni Sorununa Yaklaşımının Nedenleri

2.5.3.1. Yahudi Ermeni Düşmanlığı

Tarih boyunca Yahudiler ile Ermeniler arasında güzel bir diyalogun geliştiği söylenemez. Osmanlı zamanında yaşanan olaylar Yahudi düşmanlığının Ermeniler arasında çıkmasına nedene olmuştur. İsrail'in Ermeni politikasının ne yönde geliştiğini anlamak açısından Ermeni grupların geçmişte Nazilere verdiği destek dikkate alındığında olumlu bir yön görünmemektedir.¹⁵¹

2.5.3.2. Jeopolitik Dengeler

Dış politika dengeleri İsrail'in Ermenistan ve Ermeni Sorununa karşı yaklaşımında önemli bir etkidir. Türkiye, İsrail için Arap dünyasını dengeleyebileceği çok önemli bir ülkedir. Ayrıca İsrail'in Ortadoğu'da Suriye'yi ve Arapları kuzeyde oyalaması için Türkiye ile işbirliğine gitmesi önemlidir. Böyle bir politika sayesinde Suriye'nin gücü bölünmüş olacaktı. İsrail son dönemde Türkiye ile geliştirdiği işbirliği ve bölgeye Amerikan askerinin gelmesi sayesinde Suriye'nin gücünü azaltmış, bölgedeki gücünü arttırmıştır.¹⁵² Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde petrol ve doğalgazın bulunması Amerikalı Yahudiler ile İsraili işadamlarının dikkatini çekmektedir. Türkiye'nin bu enerji kaynakları üzerindeki etkisi İsrail için çok önemlidir. Bölgedeki dengelere bakıldığında ise ABD-İsrail-Türkiye üçlüsünün karşısında Rusya-İran-Suriye-Ermenistan dörtlüsü bulunmaktadır. İran, Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi ile Suriye topraklarında Rus

¹⁵¹ Türkkaya Ataöv, *Hitler and "Armenian Question"*, Ankara, 1984

¹⁵² Marilyn Henry, "Armenia Asks Israel to Recognize Turkish Genocide", *The Jerusalem Post*, 22 Nisan 1999.

askeri üsleri bulundururken Ermenistan'ın da bu ittifaka yönelmesi İsrail'in hedefleri ile bağdaşmamaktadır. İsrail Azeri petrollerine Türkiye ittifakı ile ulaşabileceğini planlamıştır

İsrail'in Türkiye ile geliştirdiği siyasi ve askeri işbirliğini sürdürmesi Türk dünyası yeraltı kaynaklarından en yüksek payı almasını sağlayacaktır. Bu dönemde İsrail, Türkiye ile iyi diyalogun devam ettirilmesi için Ermeni Sorunu konusunda Türkiye'ye desteğini sürdürecektir.

2.5.3.3. İsrail ve Yahudi Lobisi, Azerbaycan Petrolleri

Azerbaycan ve Ermenistan'ın ekonomileri nüfusları karşılaştırıldığında İsrail'in Ermenistan yerine Azerbaycan'la ilgilenmesi daha rahat anlaşılacaktır. Uluslar arası pazara çıkmaya hazırlanan Azerbaycan petrolünün olması İsrail ve ABD Yahudi lobisini bölgeye yönlendirmiştir. Bu sayede Azerbaycan Yahudi lobisinin desteğini almıştır. Bu ilişkiler sayesinde Azerbaycan'a Amerikan yardımlarını kısıtlayan 907 sayılı madde Amerikan Kongresi'nde değiştirilmiştir.¹⁵³ Türkiye, Ermenistan'a göre bu sıkı diyalogun arkasındaki en önemli güçtür. Azerbaycan ve Gürcistan'ı da İsrail'le olan işbirliğine çekmeyi hedefleyen Türkiye, böylece Ermenistan'ı çevreleyen bir sınırın oluşmasını sağlayacaktır.

¹⁵³ 907 sayılı kararın önemi ve etkileri konusunda bkz.: Araz Aslanlı, 'ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Madde'nin Uygulanmasının Durdurulması', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2 (21), Ocak 2002, ss. 55-62.

2.6. TÜRKİYE – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Türkiye – Ermenistan ilişkilerinin ilk yıllarına bakıldığında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra 1920 Gümrü ve 1921 Kars Anlaşmalarını tanımadığını ve bu antlaşmaların yürürlükte olmadığını açıklamıştır. 23 Ağustos 1990'da Ermenistan Parlamentosu'nun kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesi 'Batı Ermenistan' ifadesini 'Doğu Anadolu Bölgesi' için kullanmıştır.¹⁵⁴ Ermenistan Anayasası'nda 13. maddenin 2. paragrafında Ağrı Dağı'nın Devlet Arması'nda kullanıldığı kayıtlıdır.¹⁵⁵

Türkiye Cumhuriyeti tüm bu gelişmelere rağmen 1991 Eylül'ünde Kafkasya ve Türkistan ülkelerine incelemelerde bulunmak üzere heyet gönderirken Ermenistan'ı da dahil etmiştir.¹⁵⁶ Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını 16 Aralık 1991'de tanımış ve Ermenistan'a Türkiye üzerinden insani yardım malzemelerinin ulaştırılmasına olanak sağlamıştır. 23 Haziran 1992'de Ermenistan Karadeniz Ekonomik İşbirliği örgütüne kurucu üye sıfatıyla çağırılmıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan Kelber rayonunu işgal etmesi sonucu ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Azerbaycan'a karşı işgal girişimlerini Nisan 1993 başlarında devam ettiren Ermenistan'a, Türkiye saldırılara son verme konusunda uyarılmış ve uyarılar dikkate alınmadığı takdirde çıkabilecek olumsuz sonuçlardan sorumlu olmadığını söylemiştir.¹⁵⁷

Ermenistan tarafından Kelceber 3 Nisan 1993'te bütünüyle işgal edilmiştir. Türkiye Ermenistan'ın bu tavrına karşılık Türkiye – Ermenistan sınır kapısını

¹⁵⁴ Bağımsızlık Bildirgesi'nin tam metni ve ilgili maddeler için bkz: Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi sayfası, www.armeniaforeignministry.com/htms/doi.html

¹⁵⁵ Ermenistan Anayasası'nın ilgili maddeleri için bkz: Ermenistan Devlet Başkanlığı resmi sayfası, <http://www.president.am/eng/?folder=lib&sub=constitution&chapter=1>

¹⁵⁶ Nazmi Gül-Gökçen Ekici, 'Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası', *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, Cilt 7, No 1, s. 381.

¹⁵⁷ Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü resmî sayfası, <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (20 Ocak 2004).

kapatmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in 5 Nisan 1993'te yaptığı basın açıklamasında, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a son saldırılarından sonra, Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm insanî yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilmeyeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini* bildirmiştir.¹⁵⁸

1995'te Ermenistan PKK terörüne destek vermiştir. PKK'nin füzeleriyle bir Türk helikopteri'nin Irak'ın Kuzeyinde düşürülmesinden sonra Genel Kurmay Başkanlığı Genel Sekreteri Erol Özkasnak tarafından yapılan açıklamada, *Ermenistan'ın PKK'ya füze temin eden ve gerekli eğitimi veren devletlerden birisi olduğu* kesinleşmiş istihbarat kaynaklarıyla belirlenmiştir.¹⁵⁹

Robert Koçaryan 1988 yılında Devlet Başkanı olmuştur. Robert Koçaryan daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Türkiye olan ilişkilerinde saldırgan bir tutum izlemiştir. Örnek olarak, Gazeteci Mehmet Ali Birand'ın, Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan ile gerçekleştirdiği röportajda “Türkiye ile doğrudan görüşmek istediğini bildirmiş ve bunun bir şartı olarak da Sözde Ermeni Soykırım'ının tanınmasını yeterli olduğunu söylemiştir.¹⁶⁰ Gelişen süreçte Türkiye Ermenistan'a yönelik adımlar atmış, Ermenistan ise Azerbaycan topraklarının işgale devam etmiş ve saldırgan politikasını da sürdürmüştür.

Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açması gerektiği çünkü bu sayede ekonomik olarak büyük kazançlar sağlanacağı, Ermenilerin Türkiye'ye yönelik olumsuz yaklaşımlarının ortadan kalkacağı ve ABD-AB'nin sınır kapısının açılması konusunda olumlu düşünmesi gerekçeler olarak gösterilmektedir.

¹⁵⁸ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (25 Şubat 2004).

¹⁵⁹ Abdülhamit Bilici, “Tehdit Nerede Biz Neredeyiz”, *Aksiyon*, <http://arsiv.aksyon.com.tr/arsiv/153/pages/dosyalar/dos9.html> (21 Mart 2004).

¹⁶⁰ *Hürriyet*, 1 Şubat 2001.

2.6.1. Türkiye- Ermenistan Sınır Kapıları Açılması Konusu

Ermeni diasporasının uluslar arası alanda etkin olması, dış politikada konu ile ilgili argümanları dış politika aracı olarak kullanmasından dolayı sınır kapılarının açılması hususu üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir.

2.6.1.1. Türkiye Büyük Ekonomik Kazançlar Elde Edecektir Söylemi

Ermenistan'ın dış ticaret hacmi 1,5 milyar dolar civarındadır.¹⁶¹ Yıllardan beri süre gelen Türk nefretinin ve Türkiye düşmanlığının etkisi düşünülecek olursa ve Ermenistan'ın ihtiyacı olduğu ihracat ürünleri göz önüne alındığında Türkiye Ermenistan dış ticaretinde azami %10 civarında bir pay alabilecektir. Karşılaştırma yaptırmak gerekirse Gürcistan ile Türkiye arasında 2000 yılında 287 milyon dolarlık dış ticaret gerçekleştirilmiştir. Zira bu elde edilen en büyük rakamdır.¹⁶² Gürcistan'ın Türkiye gibi büyük ekonomisi bulunan başka bir komşusu yoktur. Ayrıca Ermenistan'dan %60 daha fazla nüfusa sahiptir. Ermenistan'a gerçekleştirilecek 150 milyon dolarlık ticaretin %60'ı Türkiye'nin ihracatı oluşturacaktır. Bu da 90 milyon dolar demektir. Ermenistan dış ticaretinde %60'lık payın ithalata ayrıldığı bilinmektedir. Bu durumda Türkiye'nin %50 kar elde ettiği düşünüldüğünde 45 – 50 milyon dolar rakamları ortaya çıkmaktadır.

2.6.1.2. Türkiye'ye Yönelik Saldırgan Davranışların Azalacağı Düşüncesi

Türkiye, Ermenistan ile sınırlarını bu şartlarda açmaya çalışırsa, Koçaryan izlemiş olduğu saldırgan politikaların başarılı olduğunu düşünecek ve uluslar arası alanda Türkiye karşıtı saldırgan politikalarda artış olacaktır.

¹⁶¹ <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html#Econ> (31 Mart 2004).

¹⁶² Hasan Kanbolat, 'Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Zirvesi ve Gölgedeki Ortak Ermenistan', *Stratejik Analiz*, Cilt 3, Sayı 26, 2002, s. 57.

2.6.1.3. Sınır Kapısı Açılmamalı, Daha Etkin Bir Duruş Sergilenmeli

Türkiye aleyhinde kampanyaları uluslararası alanda sürdüren, sınır anlaşması imzalamayan, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü parçalamak isteyen; ve tüm bunların yanında Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal eden, Türkistan'a Türkiye'nin ulaşımını engelleyen bir devlet ile Türkiye'nin iyi ilişkiler kurmak adına taviz vermesini istemek hiç de adil gözükmemektedir.

Türkiye Ermenistan'dan kendine yönelik toprak talepleri ve tazminat konusundan, izlemiş olduğu sözde soykırım iddiası politikasından vazgeçmesini istemektedir. Tüm bu olaylara rağmen Türkiye'nin hava koridorlarını açıp uçak seferlerini başlatması karşılıksız tavizler verebileceği anlamına gelmektedir. Saldırgan politikalarını devam ettiren Ermenistan'a sınır kapılarının açılması Türkiye'yi baskı uygulandığında taviz veren bir ülke konumuna sokacaktır. Bu fırsatı birçok devlet değerlendirmek isteyecektir. Türkiye bu durumda mevcut politikasını sürdürmesi gerekir. Daha aktif bir politika izlemeyi başardığı takdirde Ermenistan'ın tutumunun tüm dünyada baskı altına alınmasını ve kınanmasını sağlayabilir.

2.7. ERMENİSTAN - TÜRKİYE SINIR KAPISI SORUNU

Türkiye Ermenistan için Batı'ya açılmada ve ekonomik sorunlarının çözümünde en önemli çıkış kapısıdır. Ayrıca Türkiye Ermenistan için en ucuz, en kısa ve en güvenli çıkış kapısıdır. Ermenistan ile Türkiye'nin ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğini düşünen ABD, Büyükelçiliği aracılığıyla İstanbul'da düzenlenen Amerikan – Kafkasya İş Geliştirme Konferansı'nı düzenlemiştir. Bu sayede Ermeni, Gürcü, Azeri ve Türk işadamlarını bir araya getirmiştir. Ermenistan'dan toplantıya ağırlıklı olarak 22 işadamı ve Ermenistan Havayolları Müdürü katılmıştır.¹⁶³

Avrupa Birliği (AB) içinde Türkiye'ye olumsuz yönde bakan birçok devlet bulunmaktadır. Bu devletler Ermenistan Türkiye ilişkilerini değerlendirirken her zaman Türkiye karşıtı argümanları gündeme getirmektedir. Ermenistan gibi AB üyesi olmayan bir ülkenin, AB tarafından taraflı olarak desteklenmesi ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Almanya'nın bu noktada girişimleri ne ölçüdedir? AB Kafkasya'ya geçiş için Türkiye ve Azerbaycan gibi ABD'nin tarafında gözüken ülkelere karşı Rusya – AB ittifakı mı ortaya çıkmıştır? Ya da Ortadoğu enerji kaynaklarına ulaşması zor görünen AB, Ermenistan'ı Doğu'ya geçiş ülkesi mi olarak görmektedir? Gibi soruların cevaplanması gerekmektedir.

Türkiye – Ermenistan sınır kapısı hususunda iç kamuoyunu yönlendirici dış baskı ve taleplerin ortaya çıktığı görülmektedir. İç kamuoyunu en iyi şekilde yönlendirenler Türkiye'deki Ermeniler ve daha liberal görüşlere sahip olan gruplar bulunmaktadır. Bu kişiler Ermenistan- Türkiye arasının düzeltilmesi için ticari ilişkileri düşünmektedirler. Özellikle Azerbaycan Türklerinin başından geçen katliamlardan hiçbir şekilde söz etmezler. Basın-yayın ve siyaset yollarını kullanarak ciddi bir lobi oluşturmaktadırlar. İkinci bir lobi faaliyeti ise taşımacılar arasında

¹⁶³ 'Armenian Foreign Minister Discusses Relations with Turkey', **RFE / RLNewsline**, Vol 4, No. 92, 12 Mayıs 2000.

görülmektedir.¹⁶⁴ Türk taşımacıları Ermenistan sınır kapısının açılması sayesinde Azerbaycan ve diğer ülkelere ulaşabileceklerini düşünmektedirler. Bunun nedeni ise Gürcistan yoluna bir alternatif oluşturmaktır. Gürcistan’da gerçekleşen kadife devrim sonrası taşımacıların da fikirlerinin değişeceği söylenebilir. Zira Gürcistan’da Türkiye gibi ABD yanlısı bir politika izlemeye başlayacaktır. Bu bağlamda Türkiye’ye kolaylıklar sağlayacağı söylenebilir.

Türk tarafı ilişkileri ilerletmek konusunda birçok kez çaba göstermiş, iki ülke arasında ticaretin geliştirilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bazen Azerbaycan’ı bile karşısına alabilecek yaklaşımlarda bulunmuş ama bu çabalar ABD ve AB tarafından görmezlikten gelmektedir.

Türkiye’nin Ermenistan’dan talepleri gayet açıktır:

1. Devlet olarak Ermenistan ve dünya genelinde diğer Ermeniler tarafından, Türkiye’ye yönelik olarak dillendirilen sözde “soykırım” iddialarından, tazminat ve toprak taleplerinden vazgeçilsin.

2. Ermenistan Parlamentosu’nun 23 Ağustos 1990’da kabul ettiği *Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. maddesinde*, Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi için “Batı Ermenistan” ifadesine yer verilmiş, aynı zamanda sözde “Ermeni Soykırımı”nın uluslararası alanda tanınması çabaları vurgulanmıştır. Söz konusu ifadeler *Bağımsızlık Bildirgesi’nden* çıkartılsın. Bu yöndeki çalışmalardan vazgeçilsin.

3. *Ermenistan Anayasası’nın 13. maddesinin 2. paragrafında*, Devlet Arması’nda Ağrı Dağı’nın da bulunduğu kayıt altına alınmıştır. Söz konusu hükmün Anayasa metninden çıkartılması zorunludur. Bu hayalden vazgeçilsin.

¹⁶⁴ Turkey will not Re-open Boeder with Armenia: Minister’, **Agence France Press**, 19 Ağustos 2002.

4. Ermenistan yönetimi, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı belirleyen 1920 tarihli *Gümrü* 1921 tarihli *Kars Antlaşmaları*'nın yürürlükte olmadığı iddiasını hâlâ savunmaktadır. Bu iddialardan vazgeçilsin.

5. Ermenistan yönetimi, yaklaşık yüzde 20'sini işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarından çekilsin ve Azerbaycan'a yönelik işgalci politikalardan vazgeçilsin.

6. Türkiye sınırlarını açacaksa Ermenistan'da Azerbaycan – Nahçıvan koridorunu açsın.

7. Kaçkınların (göçmenlerin) yurtlarına dönmesi sağlansın.

Hiçbir devlet kendisini soykırımla suçlayan, sınırlarını tanımayan, her fırsatta kendisine karşı saldırgan politikasını devam ettiren bir ülke iyi ilişkiler kurmak için çaba sarfetmez. Ermenistan'ın Avrupa'nın göbeğinde Almanya'nın yerinde olduğunu hayal edin. Bu devlet İtalya veya Fransa'nın sınırlarını tanımadığını belirtse, ülkeyi soykırım yapmakla suçlayarak uluslararası kamuoyunu hareketlendirmek istese ve tüm bunlara ek olarak Fransa'nın topraklarının 1/5'ini işgal etmiş olsa bu adı geçen ülkeler Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmek için tavizler verir miydi?

2.7.1. BEKLENTİLER

Türkiye içindeki Ermeniler ve liberal görüşlü kimseler Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açması halinde dış ticaret potansiyelinin kat kat artacağını söylemektedirler. Böylece siyasi alanda sıkıntılar ortadan kalkacak ve ikili gelişmeler büyük oranda artacaktır. Böylece Türkiye, Asya ülkelerine daha rahat ulaşacaktır.

2.7.1.1. “Türkiye – Ermenistan arasında ihracat potansiyeli kat kat artacaktır.”

Bu yönde dile getirilen iddialardan biri dış politika yazarı Sami Kohen’e aittir. İhracatımızın 500 milyon dolara ulaşacağını yazmıştır.¹⁶⁵ Bu görüşü savunan kişiler Türkiye’de Ermenistan’ın ihtiyaç duyduğu her şeyin olduğunu varsaymakta ulaştırma ve maliyet açısından da en avantajlı ülke konumunda olduğunu söylemektedirler. Sınır kapısı açıldığı takdirde Ermenistan’ın ithalat gücünün düşük olması nedeniyle Türkiye’nin ihracatı büyük oranda artış gerçekleştirecektir.

Türkiye, Gürcistan ve İran ile karşılaştırıldığı takdirde aralarındaki kalite farkı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Ermenistan’ın ihtiyaçlarının tümünü Türkiye’den karşılamayacağı ve ekonomik sıkıntı içinde olmasına rağmen 400- 500 milyon dolarlık ticaret hacminin müthiş bir bar olacağı görülmektedir. Türkiye’nin Gürcistan ve İran ile arasındaki dış ticaret potansiyeli karşılaştırıldığında Ermenistan’ın gerçek ticaret potansiyeli ortaya çıkacaktır.

İran ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 1 milyar 300 milyon dolar seviyesindedir. Ayrıca bu rakamın 500 milyon dolarlık kısmı İran doğalgazına verilmektedir.¹⁶⁶ Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkilerine baktığımızda ise nüfus olarak Ermenistan’dan üç misli daha fazla olan Gürcistan’ın yıllık ticaret hacmi 200 milyon civarındadır. Kardeş ülke Azerbaycan ile yapılan ticaret hacmi 350 milyon dolar civarına çıkmıştır. Bu gerçekler ışığında Ermenistan pazarının dar olduğu görülecektir. Diğer yandan Ermenistan’ın uluslararası pazara girmesi konusunda büyük parasal sıkıntıları bulunmaktadır. İhraç ettiği mallara karşılık satabilecek özel bir ürün ya da herhangi bir doğal kaynağı bulunmamaktadır. Yıllarca Azerbaycan, Gürcistan ve İran pazarları ihmal edildi. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır kapısı

¹⁶⁵ Kohen, ‘Elbet Kardeşlik, Ama...’, *Milliyet*, 9 Eylül 1997.

¹⁶⁶ Mehmet Binay, ‘Türkiye - iran: Dünyanın iki Devi’, *NTVMSNBC*, 17 Haziran 2002.

açıldığı takdirde Azerbaycan'ın tepkisinin ne şekilde olacağı açıktır. İran ve Gürcistan pazarlarında girişimler arttırılmalı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasının Ermenistan sınır kapısının açılmasıyla olacağı söylemlerinden vazgeçilmelidir.

2.7.1.2. 'Doğu Kalkınır' İddiası

Başta Kars ve çevre iller olmak üzere Doğu Anadolu'nun kalkınması için Ermenistan sınır kapısının açılması gerektiğini iddia etmektedirler. Burada unutulmaması gereken bir nokta vardır. Kars, Osmanlı zamanında Ermenilerin en yoğun olduğu bölgelerden biriydi. "Bizim hedefimiz Ermenistan ile sıkı ticari ilişkiler kurmaktır, bu yüzden iki ülke arasındaki sınırın açılması zorunludur."¹⁶⁷

2001 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve İran'a 189 milyon 821 milyon dolar ihracat gerçekleştirilmiştir. Herhangi bir sınır kapısı olmayan hatta sınırların tamamen açık olduğu bölgede bu seviyede bir ihracat yapılırken Ermenistan sınır kapısının açılmasıyla 500 milyon dolarlık ihracat yapılacağına inanmak zordur.

Ermenistan'ın zayıf bir ekonomiye sahip olması ve coğrafi açıdan küçük denebilecek bir ülke olması, Ermenistan sınır kapısının Doğu Anadolu Bölgesi'ni kalkındıracağı inancını yok etmektedir. Ayrıca bölgede sınır ticaretini kaldırabilecek bir altyapı çalışması yapılmamıştır. Tüm bunların yanı sıra Ermenistan'ın ihtiyaç duyduğu malların bir kısmını Gürcistan ve İran üzerinden aldığı da unutulmamalıdır.

Bu ülkelerden elde edilen gelirler Güneydoğu'da olduğu gibi İstanbul'a, Ankara'ya ve Mersin gibi güney illerimize yönelmektedir. Bölge tasarruf yapamamakta ve sermayeyi tutamamaktadır. Yatırımlar bu şekilde dönüş yaptığı takdirde bölgedeki herhangi bir devlet yahut Ermenistan iktisadi olarak bölgeye bağlanmaz.

¹⁶⁷ 'Turkey will not...'

Bölge turizminin Ermenistan sınır kapıları açıldığında büyük karlar getireceğine dair ilginç bir açıklama Türk Ermeni İş Konseyi Başkanı Kaan Soyak tarafından yapılmıştır:

“Eğer sıcak bir hava oluşursa, bu Türkiye’ye her yıl en az 30 – 40 bin Ermeni gelmesi demektir. Bu da Doğu ve Güneydoğu’ya sırf Ermeni turistlerden 180 milyon dolar kazandırır.... Ermeniler, Kayseri, Adana, İskenderun, Mersin, Diyarbakır, Malatya, Elazığ, Antep, Maraş, Van gibi geçmişte atalarının yaşadığı, anayurt olarak gördükleri yerleri gelip görmek istiyorlar. Biri köyde ayran içmek istiyor, diğeri hiç Muş’u görmemiş, doğma büyüme Amerikalı ama Muş elması yemek istiyor, bir başkasının dedesi Urfalı, Urfa kebabı yemek istiyor, bir diğeri Ermeni kilisesini gezmek istiyor. Böyle bir turizm ilişkisi gerçekleşirse, Elazığ’da bir Hilton, Diyarbakır’da bir Hyatt Regency’nin açılması hayal değildir.”¹⁶⁸ Bu hesaba göre her yıl 10 milyonu aşkın turist getireceği gelir 50 milyar dolar civarında olacaktır.

Doğu Anadolu bölgesi’nin sınır kapısı açıldığı takdirde kalkınacaktır iddiasında unutulmuş önemli bir ayırım vardır. Sınır kapısının açılması demek sınır ticareti yapılacağı anlamına gelmez. Sınır ticareti özel bir dış ticaret şeklidir. Sınır ticaretinin her sınır kapısında yapılması gerektiği gibi bir şart bulunmamaktadır. Sınır ticaretini engellemeyi düşünen bir Türkiye’nin Kars ve çevresindeki bölgelere büyük kar getirmeyeceği ortadadır. Kars dinamik bir yapıya sahip olmayan bir şehirdir. Dolayısı ile sorunu sınır kapısının açılıp açılmaması değildir. Ayrıca Kars’tan Ermenistan’a gerçekleştirilen ticaret hacmi, Ermenistan’a ihracat yapan Türkiye’nin diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında çok küçük miktarda olduğu görülecektir.

2.7.1.3. Nakliyat Şirketlerinin Lobisi

Türk taşımacılık şirketleri İran’da ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Bu yüzden sorunlardan kurtarabilmek için Ermenistan sınırının açılmasını daha uygun görmektedirler. Hükümeti yaşadıkları sıkıntılar konusunda ikna edemeyen firmalar

¹⁶⁸ Neşe Düzel, Kaan Soyak ile Mülakat ‘Ermenilerin Toprak Talebi Yok’, *Radikal*, 26 Şubat 2001.

Ermenistan seçeneğine yönelmektedir. Halbuki Gürcistan ve İran sınırlarındaki sorunları çözmek Ermenistan şikkından daha önemlidir. Özellikle yakın dönemdeki değişiklikler göz önüne alındığında Gürcistan'da gerçekleşen kadife devrim sonucunda (4 Ocak 2004 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini Mihail Saakaşvili'nin kazanması)¹⁶⁹ ile bu sorunları çözme yoluna gidilebileceği söylenebilir.

2.7.1.4. Petrol Boru Hatları ve Sınır Kapısı

Türkiye-Azerbaycan petrollerinin dünyaya açılmasını sağlamak için en uygun yol Ermenistan üzerinden geçmektedir. Böylece Ermenistan ile ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesinde önemli yol alınacaktır. Bu iddiayı savunan kişiler boru hattı için en kısa yolun Ermenistan'dan geçtiği kanaatindedirler. Burada üzerinde durulması gereken konu Türkiye ile Ermenistan arasında güven bağının olmamasıdır. Böylesine büyük bir projenin çürük temeller üzerine atılması ve Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal eden bir ülkeye önemli bir ayrıcalığın tanınması, Azerbaycan ile ilişkiler açısından ne tip riskler taşıdığı düşünülmeye gereken bir konudur.

2.7.2. Türkiye'nin Uyguladığı Ambargo

Ermenistan'a Türkiye ve Azerbaycan tarafından etkin bir ambargonun yapıldığı söylenemez. Her hafta düzenli olarak İstanbul – Erivan uçak seferlerinin gerçekleştirilmesi ve yolcu taşınması ambargonun ne boyutlarda olduğunu göstermektedir. Trabzon'dan da uçak seferlerinin gerçekleştirildiğini Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'de ifade etmiştir. Türkiye ise bu seferlerin 'özel uçak' olduğunu açıklamakla yetinmiştir. Gürcistan ve diğer ülkelerden Türkiye'ye gelen Ermeniler vize konusunda da bir sorun yaşamamaktadırlar.¹⁷⁰ Ticari ilişkileri üst

¹⁶⁹http://www.cnnturk.com.tr/HABER/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=94701

¹⁷⁰ Gila Benmayor, 'TÜSİAD'dan Le Monde Çıkarması', *Hürriyet*, 2 Mart 2001.

düzye de tutmak adına Ermeni işadamlarının Türkiye vizesi almasında işlemler çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Türk işadamları Ermenistan pazarını yıllardır değerlendirmektedir. Özel sektör şirketleri devlet politikasını dikkate almadan Ermenistan ile sıkı bir diyalog kurmuşlardır. Türk firmaları Ermenistan pazarına giriş yapabilmek için Tiflis'te Gürcülerle beraber ortak yatırımlar yapmışlardır. 150 milyon dolarlık Türk malı 1999 yılında Ermenistan'a satılmıştır. 2004 yılında bu rakamın üstüne çıkmış olduğu görülmektedir.

Türkiye, İran ve Gürcistan'ı aracı kullanarak Ermenistan'a ihracat gerçekleştirmektedir. Ayrıca son dönemde Gürcistan sınırında açılması düşünülen Aktaş sınır kapısı Ermenistan'a da açılmış sayılır.¹⁷¹

Ermenilerin yoğun oldukları Gürcistan'ın bu bölgesinde Ermenistan'a geçiş çok kolay olacağı için Türkiye bu sınır kapısı sayesinde Ermenistan'a da kapı açmış sayılabilir. Ermenistan Bavra sınır kapısı ile aradaki mesafe 68 km. dir.¹⁷² Ermenistan'ın mesafeyi bahane ederek çıkan sorunları Türk ambargosuna bağlaması gerçekçi değildir. Uygulanan ambargoda ABD'nin baskısı sonucu epey hafiflemiştir.

Ambargonun getirmiş olduğu tüm olumsuz etkileri yüklenen Türkiye Ermenistan'a karşı tavizsiz bir ambargo uygulaması gerekirken bunu başaramamıştır. Ermenistan'da güçlü bir ekonominin olmaması büyük bir göç dalgası başlatmıştır ve devam etmektedir. Bu durumun nedeni sürdürülen siyasi ve ekonomik yapı ile alakalıdır. Türkiye'nin uygulamış olduğu ambargonun bunun bir nedeniymiş gibi gösterilmesi kabul edilemez.

¹⁷¹ 'Türkiye Cavahkk'ta Yeni Bir Sınır Kapısı Açıyor', *Azg* (Günlük Ermeni gazetesi), 22 Haziran 2002.

¹⁷² Hasan Kanbolat, 'Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Zirvesi ve Gölgedeki Ortak:Ermenistan', *Stratejik Analiz*, Cilt: 3, No: 26, Haziran 2002, s. 57

Ermenistan ile siyasi ilişkilerin kurulmasında karşılaşılan büyük bir sorun vardır. Ermenistan komşularıyla ilişkileri güç kullanarak çözüme ulaştırmaya çalışmaktadır. Ermenistan'ın Karabağ Sorunu'nda gösterdiği sürekli savaş politikası Ermenistan'ın ekonomik kaynaklarının erimesine yol açmıştır. Ayrıca böylesi bir ortamı yabancı yatırımcılar çekici bulmamaktadır. Ermenistan'ın yaşıyor olduğu problemlerin nedeni saldırgan politikası ve askeri harcamalarıdır.

Ermenistan gibi coğrafi açıdan büyük olmayan bir ülkenin devamlı olarak tehditkar ve saldırgan bir politika izlemesi bu ülkenin gelecekte büyük sıkıntılar yaşamasına neden olabilir. Barışçı ve çözümcü olmayan bir Ermenistan'ın bölge içinde kalkınabilmesi çok zordur. Diaspora Ermenilerinin yapmış olduğu milyonlarca dolarlık yatırımlar da Ermenistan için yeterli olmamaktadır.¹⁷³ Diğer yandan ABD ve Diaspora Ermenileri ile beraber ABD ve AB'nin Ermenistan'ı desteklediği unutulmamalıdır.

2.7.3. Kafkasya'ya Katkısı

AB, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmemesine neden olarak Türkiye'yi suçlamaktadır. Asıl neden ise Ermenistan'ın bölgesel istikrarın sağlanmasına engel olan tehditkar politikasıdır. Özellikle Batılı devletlerin bu konuya siyasi yaklaşması ve tarihsel geçmişe önem vermediği görülmektedir.

Rusya ile stratejik ortak durumunda olan Ermenistan diğer ülkeleri ve Türkiye'yi Batı bloğunun önünde bir denge olarak görmektedir. Ermenistan'a sınır kapısı açılması; Gürcistan ve özellikle Azerbaycan konusunda Ermenistan'ın elini kuvvetlendirecektir. Sınır kapısı açıldığı takdirde doğal olarak Ermenistan sürdürdüğü saldırgan politikanın dozunu daha da arttıracaktır.

¹⁷³ Mahmut Niyazi Sezgin, 'Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi', *Stratejik Analiz*, Cilt: 3, Sayı, 28, Ağustos 2002, ss. 45-52.

Daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Ter-Petrosyan Türkiye ile diyalog kurma açısından girişimci davranmıştır. Petrosyan'ın aksine Koçaryan bu tip yaklaşımların gereksiz olduğunu iddia etmiştir. Ter- Petrosyan, Koçaryan'ın ekibini savaş partisi olarak görmüştür. Eğer bu dönemde sınır kapısı açılırsa 'İşte Türkler sertlikten anlıyor' fikri Ermenistan'da olumlu olarak görülecektir. Böylesine bir sonucun Türkiye çıkarlarına ne oranda hizmet edeceği dikkatlice düşünülmelidir.

2.7.4. Siyasi Yarar Beklentisi

Türkiye'nin Sözde Soykırımı tanınması konusunda Ermenistan'da ve dışında yaşayan Ermenilerin çoğu hem fikirdir. Diasporadaki Ermeni işadamları bu sayede Türkiye karşıtı faaliyetlere her yerde destek vermeye çalışmaktadır. Ermeni Diasporası Araştırma Merkezi de Türkiye aleyhine her türlü girişimi Fransa'da desteklemiş ve bunun sonuçlarını almıştır.¹⁷⁴

Sözde Ermeni Soykırım iddiaları kabul edildiğinde Türkiye'nin dünyadaki saygınlığı ve özgüveninde ciddi sorunlar gündeme gelecektir. Almanya büyük bir ekonomik güce sahip olmasına rağmen siyaseten aynı oranda büyümemiştir. Bunun temel nedeni de Nazi Almanya'sında yaşanan trajik olaylardır. Soykırım iddiası kabul edildiği takdirde Türkiye de Almanya'nın düşmüş olduğu durumun içine girecektir. Madalyonun diğer yüzü de Türkiye'nin büyük tazminat ödemek zorunda kalmasıdır. Bir nevi Duyuni Umumiye'nin oluşması içten bile değildir. Gelişecek süreç içinde bölgesel yapının temelleri sarsılır ve yeni gelecek olan düzende etnik grup çatışmalarının önü alnamaz hale gelebilir.

Birkaç yüz milyon dolarlık bir ticaret için sınırın açılmaması gerekmektedir. Getireceği sorunlar ve yükümlülükler şüphesiz daha ağır olacaktır.

2.7.5. Yapısal Engeller

¹⁷⁴ Devrim Alpöge, 'İlişkilerimizde Politik Oyunlara Gelmeyelim', *Dünya Hafta*, 8-14 Mart 2002.

Kalıcı bir ekonomik ilişkinin kurulabilmesi için ortaklaşa güven ve anlayışın gerekli olduğunu Ermeni tarafı anlayamamıştır. Her iki ülkenin potansiyeli karşılaştırıldığında Ermenistan'ın yardıma ihtiyaç duyan taraf olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca sınırın açılması demek sınırın kapatılamayacağı anlamına gelmez. Yönetime geçecek yeni bir Ermeni hükümeti sınırın tek taraflı olarak kapanmasını isterse bunu yapabilir. Sınır kapısı sorununun Sözde Ermeni Soykırımının kabul ettirilmesinde ilk adım olduğu unutulmamalıdır.

Ermenistan'ı ziyarete giden Kars, Iğdır ve Artvin'den 29 işadamlarının ziyareti sırasında Ermeni İşadamları İşbirliği Başkanı Safaryan 2001'de şu açıklamayı yapmıştır. “Bizim geçmişimiz ve tarihimizle ilgili hiçbir taviz vermeden, fakat zamanın dayattığı koşullarda komşuluk yapmanın da zorunluluğu bulunmaktadır. Atatürk, zamanında soykırımı kabul etmiş ve onu organize edenleri yargılamıştı.¹⁷⁵ Bugünkü Türk yöneticileri içerisinde o cesareti gösterebilecek, tarihi doğru değerlendirebilecek yöneticiler çıkacaktır. İşte o zaman bizim komşuluğumuz doğru yolda yol alacaktır.”¹⁷⁶

Coğrafi konumu nedeniyle transit bir ülke olması gereken Ermenistan, bu düşünceyi hayata geçirebilmesi için Türkiye, Azerbaycan, İran ve Gürcistan gibi komşu ülkeleriyle ilişkilerini düzeltmesi gerekir. Bu sayede bölgesel ticarete payını arttırabilir ve ekonomisini güçlendirebilir. Uluslararası ticareti geliştirmesi için uygun altyapının da oluşturulması gerekmektedir. Ermenistan güvenlik politikasını ön plana çıkarmakla Rusya faktörünü de Türkiye'nin önüne getirmektedir. Ülkesinde bulunan Rus askeri üsleri Türkiye ile ilişkilerin düzelmesini önleyen ayrı bir etkidir. Rusya'nın Ermenistan'a vermiş olduğu siyasi, ekonomik ve en önemlisi askeri desteğinin ülkenin sorunlarını çözmede yardımcı olduğu söylenemez.

¹⁷⁵ Türkkaya Ataöv, **Another Falsification “Statement” (1926) Wrongly Attributed to M. Kemal Atatürk**, (Ankara: 1988).

¹⁷⁶ ‘Türk işadamları Sınırların Açılmasının Gerekliliğini Vurguluyor’, *Azg* (Günlük Ermeni gazetesi), 20 Ağustos 2002.

ABD ve AB Ermenistan'ın insan haklarını ihlal etmesine, başka devletlerin içişlerine karışmaya çalışmasına ve silah zoruyla sınır değiştirmesine karışmamışlardır. Öyle görünüyor ki, Ermenistan Rusya'nın son kalesi olmakla beraber Batının da desteğini almış bir ülke konumundadır.

Türk devlet adamlarının Azerbaycan'a yapmış olduğu ziyaretlerde sorulan ilk konu sınır kapısının açılıp açılmayacağıdır. Çünkü Azerbaycan ile Türkiye arasında tarihi ve kültürel bağlar bulunmaktadır. Türkiye, Ermenistan sınır kapısını açtığı takdirde Azerbaycan'a yapılabilecek en büyük hakaretlerden birisi olacaktır. Türkiye bu hassasiyeti ve önemli noktayı unutmamalıdır.

2.7.6. TÜRKİYE'NİN KAFKASYA STRATEJİSİ NE OLMALIDIR?

İlimli bir politika izleyen Türkiye bu çizgide devam etmeli, milli çıkarlara zarar verebilecek ve bölgesel istikrar dengelerini değiştirecek uygulamalara girişmelidir.¹⁷⁷ Ermenistan'a yönelik politikaların çok araçlı ve yönlü olması Türkiye'ye avantaj sağlayabilir. Aksi takdirde siyasi ve ekonomik girişim çabaları uluslararası kamuoyundan destek alamayacağı için bir sonuç vermeyecektir.

2.7.6.1. Ekonomik Boyut

İki ülke arasında ticareti geliştirmek amacıyla bir demiryolu projesi yapılabilir. Bir diğer alternatif ise Kars'tan başlayıp Erivan'a giden oradan da Bakü'ye ulaşacak bir karayolu projesi uygulanabilir. Bu proje sayesinde Karabağ sorununa da bir çözüm getirilebilir. Böylece bölgede barış ve istikrar ortamının oluşmasına zemin hazırlanmış olacaktır. ABD ve AB'de böylesine bir projeye olumlu yaklaşabilir ve destek verebilirler. Projeden beklenecek olan ekonomik kazanç Ermenistan içindeki tutucu kesimlerinde ayrışmasına neden olacaktır. Azerbaycan açısından bu proje eşi bulunmaz bir fırsat sayılabilir.

¹⁷⁷ Bir örnek için: 'Turkey will not Re-open Border with Armenia: Minister', *Agence France Press*, 19 Ağustos 2002.

2.7.6.2. Siyasi Boyut

Ermenistan'a dönük siyasi ve ekonomik politikaların ilerletilebilmesi için sınır kapılarının kapalı olması bir neden olamaz ama son zamanlardaki Sözde Soykırım iddialarındaki gelişmeler Türkiye'nin Ermenistan ile iyi diyalog kurmasını engellemektedir. Ermenistan tarihsel gerçeklere dayanarak, siyasi gerekçelerin arkasına gizlenmeden bir politika izlemeye karar verdiği zaman ilişkiler açısından yeni bir dönem başlayabilir.

Ermenistan ile diyalog kurulabilmesini sağlayan önemli bir örgüt bulunmaktadır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü sayesinde Türkiye ve Ermenistan sorunlarını tartışabilmektedir. Böylesine diyalogu geliştirebilecek ve bölge ülkelerinin sorunlarına çözüm arayışlarında olacak farklı örgütlerde oluşturulabilir.

2.7.6.3. Psikolojik Boyut

Ermenistan ve dışında yaşayan birçok Ermeni'nin Türklerden nefret ettikleri ve hatta bu nefretin bebeklik yıllarından itibaren aşılandığını daha önce belirtilmişti. İki ülke arasında algılama sorununa neden olan bu büyük problemi çözebilmek için farklı uygulamalar yapılmalıdır. Mesela Ermeni öğrenciler Türk üniversitelerinde okutulabilir ve burs verilebilir. Böylece nefret ettirildikleri Türkiye'yi ve Türkleri birebir tanıyabilirler. Ermenilere Türkçe kursları da açılabilir. Bu tip girişimler nesiller arası ilişkilerde değişimlere neden olacaktır. İletişim açısından TRT'nin Ermenistan'da dinlenebilecek Ermeni dilinde alt yazılı bir yayın yapması da etkili olabilir. Bu girişime Ermenistan'ın nasıl yaklaşacağı da önemlidir.

SONUÇ

Ticari girişimlerin Ermenistan ile ilgili diyalogu nasıl etkileyeceğini belirtmeden önce belirtilmesi gereken gerçekler vardır. Ermenistan Azerbaycan'ın topraklarının 1/5'ini işgal etmiştir. On yılı aşkın bir süredir 900.000 insan mülteci durumundadır. Ermenistan diğer komşularının da toprak bütünlüğünü parçalamak istemektedir. Gürcistan'daki Ermeniler de ülke topraklarının bir kısmının Ermenistan ile birleştirilmesi gerektiğini söylemektedirler. Bu tip bir yaklaşımın arkasında Rusya'nın da olduğu bir gerçektir. Yugoslavya'nın parçalanmasına neden olan Kosova Krizi'ne NATO müdahale etmiştir. Azerbaycan'ın topraklarının işgal edilmesine ve buradaki mültecilere kötü muameleler yapılmasına karşın hiçbir uluslararası kuruluş harekete geçmemiştir.

Sonuç olarak sınır kapısının açılması ile beraber bölgedeki dengeler değişecektir. Türkiye Ermenistan ile girdiği ticari ilişkiyi devam ettirebilmek için Azerbaycan ve Gürcistan'a uzak duracaktır. Bölgedeki dengelerde en büyük değişim Gürcistan'ın ABD yanlısı bir yönetime geçiş yapmasıdır. Bu sayede Ermenistan'a alternatif ve daha güvenli bir ülke ile ilişkileri geliştirmek Türkiye açısından daha iyi olacaktır. Doğu Anadolu'nun kalkınması yönünde tek alternatifin Ermenistan olduğunu iddia edenler için de durum değişmiştir. Çünkü Gürcistan ile kurulacak diyalogun getirisinin daha güvenli olduğu bellidir.

Doğu Anadolu Bölgesindeki işadamlarının bu durumda Gürcistan ve İran sınırları ile ilgilenmeleri daha faydalı sonuçlar doğuracaktır. Böylece Azerbaycan, Orta Asya ve son olarak Rusya pazarlarına da ulaşma imkanının değerlendirilmesi gerekir. Türkiye ekonomisinin gücünün özellikle Batı bölgelerinden gelen gelirlerle büyümesi yerine Doğu bölgelerinin de yatırıma teşvik edilmesi ve kolaylıklar

sağlanması gerekmektedir. Aksi takdirde bölgeler arasında bile eşit bir rekabet şansı tanımayan bir Türkiye'nin gelişebilmesi için bazı tavizler vermesi gerekebilir.

Bu durumda AB ve ABD'nin, Ermenistan ile Türkiye arasında geliştirilmesi düşünülen ikili ilişkilerde balans ayarını iyi yapması gerekir. Sürekli olarak Ermeni yönetimine 'biz sizin ilişkilerinizi geliştireceğiz' şeklinde vaatlerde bulunarak Ermenistan'ı suskun, ekonomik bakımdan abluka altına aldıkları Türkiye'yi ise her dediğimizi yaptırırız düşüncesiyle mağdur bırakmamaları gerekir.

Ermenistan ve Ermeni lobisi, Ermeni sorununu AB ve ABD'yi yanına alarak Türkiye-AB, Türkiye-ABD meselesi şekline taşımıştır.

Ermeni yönetiminin de konu üzerinde ince eleyip sık dokuyarak Türkiye ile (eğer istiyorlarsa) ilişkilerinde radikal kararlar alması gerekir. Çünkü, söz konusu ilişkilerden Türkiye'dense en çok Ermenistan yararlanacaktır. Ermenistan'ın, kendisinin nefes borusu, denizlere ve Batıya açılan kapısı olan Türkiye'yi iyi hesaplaması gerekir.

Ankara'nın Ermenistan'la ilişkiler konusunda durum değerlendirmesini çok ince hesaplaması ve argümanlarını çok iyi belirlemesi gerekir. İki ülke arasında geliştirilmesi düşünülen ilişkilerde kazanan taraf hiç şüphesiz Ermenistan olacaktır. Gerek ekonomik açıdan, gerekse siyasi açıdan bir çıkmazın içerisinde olduğu ifade edilen Ermenistan, Türkiye ile yaklaşmasından ciddi kazançlar elde edecektir.

Ermenistan'la anlaşılıp sınırlar açıldığında en büyük zararı Ankara görecektir. Örneğin, Türkiye'yi AB olarak algılayan Ermenistan'dan on binlerce işsiz Türkiye'nin çeşitli sanayi bölgelerine hücum edecektir.

Ankara, eğer ilişkiler kurulacaksa, ikinci, üçüncü uluslararası güçlerin aradan çekilmesini istemelidir. Bir diğer önemli husus ise, Ermeni lobisi ile değil, doğrudan Ermenistan yönetimi ile muhatap olunmasıdır. Masaya sadece taraflar oturmalı ve sorunları taraflar tartışmalıdır. Tarihçilere bırakılması gereken konuların tarihçilere bırakılması, sınır antlaşmalarının yapılması, aleyhte propaganda hareketlerine son verilmesi, haksız işgallerin kaldırılması konularında uzlaşmaya gidilmelidir.

Böylesi bir ilişkiden Ankara'nın en önemli kazancı ne olacaktır?

Sınırların açılması yukarıda sözedilen durumlar iyi analiz edilerek gerçekleştirildiği takdirde Türkiye, Orta Asya'da bulunan Türk Cumhuriyetleri ile yakınlaşma konusunda avantaj sağlamış olacaktır. Azerbaycan'dan sonra Ermenistan üzerinden de Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik, siyasi ve askeri işbirliği gerçekleştirebilecek, bu sayede Kafkasya'da nüfuzunu daha da arttırabilecektir. Bölgenin ABD ve AB açısından önemi açıktır. Petrol ve doğalgaz rezervlerinin yüksek oranda bulunuyor olması, Kafkasya'yı enerji merkezi haline getirmiştir. Türk Cumhuriyetleri ile ilişkiler üst düzeye çıkarıldığı takdirde Türkiye'de ilgili enerji kaynaklarından kendine düşen payı alabilecektir. Bu sürecin gerçekleşebilmesi için Türkiye - Ermenistan ilişkilerinde ulusal çıkarlar ön planda tutulmalıdır. Aksi takdirde Ermenistan sınır kapısının açılması bir taviz verme şeklinde algılanırsa hem AB hem de ABD yeni taleplerini Türkiye'nin önüne sürecektir.

EKLER

Tablo1.

Bölge Pazarlarının Nüfusları

2002 yılı Yaklaşık Değerler

1. TÜRKİYE	70 milyon
2. İran	65 milyon
3. Azerbaycan	8,81 milyon
4. Gürcistan	5,5 milyon
5. ERMENİSTAN	1-3
milyon ¹⁷⁸	

¹⁷⁸ Ermenistan'ın nüfusu konusunda çok fazla spekülasyon bulunmaktadır. Resmi kurumlar nüfusa göre diğer ülkelerden alınan yardımları koruyabilmek ve diğer nedenlerden dolayı nüfusu olduğundan fazla gösterme gayreti içindedir. Buna karşın son yıllarda hızlanan göç nedeniyle düşen nüfus ülkeyi

Tablo 2.

Türkiye'nin Bölge İle Olan Ticareti

2001

Ticaret Hacmi	İhracat	İthalat	Toplam
1. İran	-	-	1.200 milyon dolar
2. Azerbaycan	228,3	95,5	323,8 milyon dolar
3. Gürcistan	131,3	155,2	86,3 milyon dolar ¹⁷⁹
4. Ermenistan	-	-	40-200 milyon dolar ¹⁸⁰

zor durumda bırakacak bir durumdadır. Batılı büyükelçilikler Ermenistan'ın 2002 yılındaki nüfusunu 800 bin ile 1 milyon 250 bin arasında tahmin etmektedirler. Tüm bu tahminler dikkate alındığında nüfusun 2 milyonu aşmadığı söylenebilir.

¹⁷⁹ Bu rakamın son dönemde 300 milyon doları aştığı tahmin edilmektedir.

Tablo 3.

Ermenistan'ın Komşularıyla Dış Ticareti

2001

	İhracat	İthalat	Toplam
Ticaret Hacmi			
İran	30	90	120 milyon dolar ¹⁸¹
Türkiye	-	-	40-200 milyon dolar ¹⁸²

¹⁸⁰ Detaylar için bkz. *Tablo 5*.

¹⁸¹ 'Armenia-Iran Trade Reached USD 120 Million in 2001', *Caspian News Agency*, 19 Ağustos 2002.

¹⁸² Tahmini rakamdır. Gürcistan ve İran üzerinden yapılan ticareti göstermektedir. Rakamlar arasındaki uçurum resmi rakamların mevcut olmamasından ve konunun siyasileştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ermenistan'ın önemli bir pazar olduğunu göstermek isteyenler rakamı olduğundan daha yukarılara çekmektedirler. Son dönemde ise Ermenistan'a yakın gruplar rakamı küçük göstermek istemekte ve 200 milyon dolardan 40 milyon dolara kadar indirmektedirler. Ancak bu kişiler sınırın açılması halinde ticaretin 400 - 600 milyon dolara çıkacağı iddialarını ısrarla sürdürmektedirler. Böylece ticaretin 10-15 kat artacağı vurgulanarak Türk kamuoyunda taraftar bulunması

Gürcistan

Tablo 4.

Resmi Rakamlara Göre Ermenistan Dış Ticaretinin Ükelere Göre Dağılımı % Olarak, 1999

İHRACAT

Belçika	36.08
İran	14.65
Rusya	14.49
ABD	6.95
Almanya	4.37
İngiltere	4.05

İTHALAT

Rusya	17.25
ABD	10.69

kolaylaştırılmak istenmektedir. 40 milyon dolar tahmininde bulunanlardan biri de Ermenistan Ticaret ve Sanayi Bakan Yardımcısı Tigran M. Davtyan'dır.

Belçika	10.63
İran	9.79
İngiltere	8.36
BAE	5.03

Tablo 5

Ermenistan – Türkiye Ticaret Hacmi Tahminleri

Tigran M. DAVTYAN

(Erm. Tic. Ve San. Bakan Yardımcısı) 40 milyon \$

RFE / RL 40-45 milyon \$

Ashot SOGOMONYAN

(Ermeni-Türk İş Konseyi) 50 milyon \$

Kenan YILDIRIM

(Türk İşdamları Derneği Yön. Krl. Başkanı)

150-200 milyon \$¹⁸³

Tablo 6.

Ermenistan'ın Toplam Dış Ticareti İhracat ve İthalat, Amerikan Doları Olarak

İhracat

1990	2.1 milyar dolar ¹⁸⁴
1999	231.7 milyon dolar ¹⁸⁵
2002 (Ocak-Haziran)	224 milyon dolar ¹⁸⁶

İthalat

¹⁸³ Sadece Gürcistan üzerinden Ermenistan'a yapılan Türkiye kaynaklı ihracat tahmin rakamıdır.

¹⁸⁴ [http://lweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\)](http://lweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009)).

¹⁸⁵ [http://lweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\)](http://lweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009)).

¹⁸⁶ *Main Economic Indicators*, Interstate Statistical Committee of the CIS, 2002.

1990	2.8 milyar dolar ¹⁸⁷
1999	811.2 milyon dolar ¹⁸⁸
2002 (Ocak-Haziran)	408 milyon dolar ¹⁸⁹

Tablo 7

Ermenistan'ın Dış Ticaret Açığı¹⁹⁰ Yıllara Göre, Amerikan Doları Olarak

1994	- 178.3 milyon dolar
1995	- 403 milyon dolar
1996	- 565.5 milyon dolar
1997	- 659.8 milyon dolar
1998	- 672.3 milyon dolar
1999 (t)	- 580 milyon dolar

¹⁸⁷ [http://lcweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\)](http://lcweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009)).

¹⁸⁸ *Armenia's Economy Overview*, National Statistics Service.

¹⁸⁹ *Main Economic Indicators*, Interstate Statistical Committee of the CIS, 2002.

¹⁹⁰ 1999 ve 2002 yılları hariç *EBRD 1999 ve 2000 Country Profile, Armenian National Statistics Service*.

2000 (t) - 502 milyon dolar

2002 (Ocak-Haziran t) - 184 milyon dolar

(t) tahmini olarak

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Asadov S., **Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası**, Bakü, Gençlik Yayınevi
- Asadov S. ve İ. Memmedov, **Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi**, Bakü, Azerbaycan Yayınevi, 1992.
- Auron Yair, **The Banality of Indifference**, New Brunswick ve Londra, Transaction Publishers, 2000.
- Cafersoy Nazım, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, (Ankara: Asam Yayınları, 2001)
- Cafersoy Nazım, **Eyalet merkez Düzeyinden Eşit Statü'ye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri**, ASAM Yayınları 2000, Ankara Çalışmaları Dizisi No 1.
- Çiloğlu Fahrettin, **Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, İstanbul**, Sinatle, 1998.
- Frankel J., **The Making of Foreign Policy, An Analysis of Decision-Making**, Londra: Oxford University Press, 1968.
- Guliyev Emir, **Göçürülme (1948-1953)**, Derleyen: Veliyev, **Deportasiya**.
- İsmaliyov Eldar ve.b., **Azerbaycan Tarihi**, Öğretmen Yayınevi, Bakü, 1995.
- İsmayılov, **Azerbaycan XIX-XX. yüzyılın Başlarında**, Derleyen: İgrar Aliyev, Azerbaycan tarihi, Bakü, 1993, Bilim Yayınevi.
- Jensen Llyod, **Explaining Foreign Policy**, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1982.
- Kamer Kasım, "Türkiye – İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı", içinde İdris Bal (ed.), **Türk Dış Politikası**, Ankara: Alfa, 2001.

- Libaridyan Gerard J., **Ermenilerin Devletleşme Sınavı**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 1. Baskı, 2001.
- Masih Joseph ve Krikorian Robert O., *Armenia at the Crossroads*, Harward Academic, Amsterdam, 1999.
- Minassian Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, İstanbul: İletişim, 1995.
- Mustafa Nazım, *Ermeni Sahtekarlığı-Ermeni İhaneti*, Derleyen: Veliyev, **Deportasiya**.
- Oganisyan Eduard, **Vek Borbı**, Feniks yayınevi, Münhen-Moskova 1991, 1. ve 2. Cilt
- Parsamyan Vardan, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erivan, 1972, Hayastan Yayınevi.
- Parsamyan Vardan, *İstoriya Armyanskogo Naruda 1801-1900 g*, Erivan, Hayastan Yayınevi, 1972.
- Pompeev Yurii, **Krovaviy Omut Karabakha**, Bakü, Azerbeyvcan Yayınevi, 1992.
- Rekimoğlu Nebib, **Silinmez Adlar Sağalmaz Yaralar**, Bakü, Maarif Yayınevi, 1997.
- Serdarov Zakir, *En Büyük Tarihi Adaletsizlik*, Derleyen: Veliyev, **Deportasiya**.
- Ronald Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, CA: Scholars Press, 1983.
- Taşkiran Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995, Genelkurmay Yayınevi.
- Trenin Dmitri, "Russia's Security Interest and Policies in the Caucasus Region", içinde Bruno Coppieters (ed.), *Contested Borders in the Caucasus*, VUB University Press, 1996.
- William Wallace, *Foreign Policy and the Political Process*, (Londra: The Macmillan Press, 1971)
- T. Veliyev ve.b, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Maarif Yayınevi, 1998.

MAKALELER

- Aslanlı Araz, “ABD’de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Madde’nin Uygulanmasının Durdurulması”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No. 21, Ocak 2002, ss. 55-62.
- “Armenian Foreign Minister Discusses Relations With Turkey”, *RFE / RL Newsline*, Vol. 4, No. 92, 12 May 2000.
- “A View to a Slaughter”, *The Economist*, 7 March 1992, s. 48.
- Baymammadqizi Firuza, “Azerbaijan fails To Prove Armenian Aggression To The World”, *AzerNews*, 8 May 2002.
- Benmayor Gila, ‘TÜSİAD’dan Le Monde Çıkarması’, *Hürriyet*, 2 Mart 2001.
- Abdülhamit Bilici, “Tehdit Nerede Biz Neredeyiz”, *Aksiyon*
- Boyojian David B., “The Pan-Turkish Superhighway And Other Wrong Turns”, *Asbarez*, 18 May 2001
- Cabbarlı Hatem, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No.: 25, Mayıs 2002.
- Cafersoy Nazım, “Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan – Rusya İlişkileri”, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt: 7 (1), İlkbahar 2001, ss. 286-318.
- Cafersoy Nazım, “Dağlık Karabağ ‘Cumhurbaşkanı’na Saldırının Değerlendirilmesi”, *Stratejik Analiz*, Cilt 1 (1), Mayıs 2000, ss. 19-23.
- Cafersoy Nazım, “10. Yılında Hocalı Soykırımı”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, No. 341, Mart – Nisan 2002, ss. 27-30.
- Hakob Çakıryan, “Jiyayr Libarityan: ‘Daşnakların Koçaryan’a Desteği Ermenistan İçin Çok Tehlikeli Olmuştur”, *AZG, Armenian Daily*, 1 May 2002.
- Çaşın Mesut H., ‘Ermenistan Silahlı Kuvvetleri’, *Avrasya Dosyası*, Cilt:2, Sayı:4, Sonbahar 1995-96, s.54.

- Çeviköz Ünal, “Uluslararası İlişkilerde Yeni Dengeler”, **Görüş**, Sayı: 48, Ağustos-Eylül 2001, s. 11.
- Danielyan Emil, “Russia, Armenia To Seal Debt Deal ‘In June’”, **RFE / RL Armenia Report**, 31 May 2002.
- Dink Hrant, “Ermenistan – Diaspora (6) Himayelerinden Kurtulmak”, **Agos**, 19 Nisan 2002
- Gül Nazmi, “‘Şeytanla Dans’: Ermenistan ve Nükleer Enerji”, **Stratejik Analiz**, Cilt: 2, No.: 17, Eylül 2001, ss. 33-39.
- Gül Nazmi, “Yirmibirinci Yüzyılın Başlangıcında ‘Haydat’ (Ermenilerin Davası)”, **Stratejik Analiz**, Cilt: 1 (2), Haziran 2000, ss. 25-28.
- Gül Nazmi-Gökçen Ekici, ‘Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası’, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, Cilt 7, No 1, s. 381.
- Gül Nazmi ve Gökçen Ekici, “Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu Var? Putin’in Ermenistan Ziyareti Ve Moskova – Erivan İlişkileri”, **Stratejik Analiz**, Cilt: 2, No: 19, Kasım 2001, s. 37.
- Howard Michael, “Ideology and International Relations”, **Review of International Studies**, Vol. 15, 1989, ss. 1-10
- Judge-Quinn, “Revenge...”, s. 11; Pascal Privat ve Steve Le Vine, “Faces of Massacre”, **Newsweek**, 16 March 1992.
- Kanbolat Hasan, ‘Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Zirvesi ve Gölgedeki Ortak Ermenistan’, **Stratejik Analiz**, Cilt 3, Sayı 26, 2002, s. 57.
- Kanbolat Hasan ve Gökçen Ekici, 21. Yüzyıl Başında Kafkasya’da İşbirliği Arayışları ve Ekonomik Boyutları, **Jeo Ekonomi**, Cilt: 2, sayı: 2-3, Yaz/Sonbahar 2000, ss. 31-37.
- Kasım Kamer, “Diaspora’nın Ermenistan Dış Politikasına Etkisi”, **2023 İkibinyirmiüç Dergisi**, Sayı 12, 15 Nisan 2002, ss. 42-46.

- Kasım Kamer, “The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception To The Peace Procee”, *Armenian Studies* (Ankara), Vol. 1, No. 2, June-July-August 2001, s. 171.
- Khaçaturyan Vardan, ‘Stanovleine Armyanskikh Koloniy v Rossii,’ **Planeta Diasporı**, Moskova 2000, Sayı:1-2, s.85.
- Kohen Sami, ‘Elbet Kardeşlik, Ama...’, *Milliyet*, 9 Eylül 1997.
- Laçiner Sedat, “Armenia’s Jewish Scepticism”, *Ermeni Araştırmaları dergisi / Armenian Studies journal*, Cilt: 1, No. 4, December 2001-January-February 2002, ss. 296-335
- Laçiner Sedat, “Armenia’s Jewish Scepticism”, *Armenian Studies* (Ankara), Vol. 1, No. 4, December 2001 – January – February 2002, s. 320
- Laçiner Sedat, “Ermeni Kimlik Bunalımı ve Güç Politikalarının Bir Ürünü Olarak Ermeni Sorunu”, *2023 İki bin yirmi üç Dergisi*, Sayı 12, 15 Nisan 2002, ss. 56-61.
- Laçiner Sedat, “11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 19, Kasım 2001, ss. 39-51.
- Liloyan Tigran, “Armenians Meet in Forum to Discuss Diaspora’s Task”, *ITAR – TASS News Agency*, 27 May 2002.
- Martirosian Ara, “Aiming To Boost Economy”, *AZG*, 29 May 2002.
- “Massacre by Armenians Being Reported”, *The New York Times*, 3 March 1992.
- Nassibli Nasib, “The Karabakh Problem: Old Stubbornness and New Hopes”, *Journal of Azerbaijani Studies*, Vol. 2, No. 3, 1999, ss. 51-59.
- Novikova Gayane, “Armenia and the Middle East”, *MERIA, Middle East Review of International Affairs*, Vol. 4, No. 4, December 2000.
- Ottoway David B. ve Dan Morgan “Yahudi-Ermenistan Uyuşmazlığı Kongre'ye Yayılıyor-Stratejik konular bir zamanların lobi mütteliklerinin arasını açıyor”, **The Washington Post**, 9 Şubat 1999.

- Payzın Şirin, “Kocharian: Lets Make Up But Remember Past”, *Diplomacy Papers*, No. 1, June 1998, s. 32.
- Pope Huge, “Armenia After A Decade Of Statehood, Suffers Rapid Loss Of Human Capital”, *The Wall Street Journal*, 6 July 2001.
- Sezgin Mahmut Niyazi, ‘Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirmesi’, *Stratejik Analiz*, Sayı: 28, Ağustos 2002, ss.45-53.
- Waal Thomas de, “Recipes for Stability in the Caucasus”, *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 72, 2 March 2001.
- *Yankı*, 3 Temmuz 1995.
- Yeşilmen Sibel, “Gizli Flört’te Yeni Başlangıç”, *Diplomasi Yazıları*, No. 1, Haziran 1998, s. 28.
- Zaman Amberin, “Azerbaijan Looks to Ankara”, *The Middle East*, No. 213, July 1992, s. 8.

İNTERNET ADRESLERİ

- <http://arsiv.aksiyon.com.tr/arsiv/153/pages/dosyalar/dos9.html> (21 Mart 2004).
- www.armenia.ru
- www.Armenianembassy.ru/arsen.html
- www.armeniaforeignministry.com/htms/doi.html
- <http://armenianhous.org/zolyan/nf-ru/karabakh/4.html>
- www.armenianews.narod.ru
- <http://artsakh.al.ru/obshina.htm>
- www.avsam.org/haftalikanaliz/10-14_11_2003/main.htm

- <http://www.azg.am/start.pl?lang=TR&num=2003051501>
- http://www.azg.am/_TR/20010906/2001090602.shtml
- http://www.azg.am/_TR/20011201/20001120104.shtml
- <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1993/nisan1993.html>
- <http://cast.ru/russian/publish/1997/oct-dec/1.html>
- <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html#Econ> (31 Mart 2004).
- http://www.cnnturk.com.tr/HABER/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=94701
- www.eurasia.ru/country.cgi?id=2
- <http://geocities.com/bdtofisi/>
- www.geocities.com/begunay/Z46.htm
- http://www.kafkas.org.tr/hakkinda/bulten/bulten_8_kafkasyanin_zor_ekonomi_politigi_.htm
- www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/kafkas9698.htm
- <http://www.kaum.ktu.edu.tr/yayinlar/karabag.htm>
- [http://lcweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\).](http://lcweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009))
- <http://www.mpa.ru:8081/analytics/issue.php?id=102>
- <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/pasht1.html>
- <http://www.president.am/rus/?folder=president&sub=biography>
- <http://www.president.am/eng/?foldre=lib&sub=constution&chapter=1>
- http://russiajournal.com/start/politics/article_67_3106.htm
- <http://www.samanyoluhaber.com/index.php?khide=1&%20ghide=1&dosya=2&did=1341>

- <http://www.usakgundem.com/haber.php?id=205>
- webbahcesi8.tripod.com/dunyada_yuzyilin_en_onemli_olayl.htm
- <http://www.525ci.com/2002/12/21/read.php?m=1&>

GAZETELER

- *Agos*, 22 Şubat 2002.
- *Agos*, 19 Nisan 2002
- *Asbarez*, 7 March 2001.
- *Asbarez*, 1 August 2001
- *Asbarez*, 19 March 2001
- *Asbarez*, 18 May 2001
- *AzerNews*, 8 May 2002.
- *AZG, Armenian Daily*, 1 May 2002.
- *AZG*, 29 May 2002.
- *Azg*, 22 Haziran 2002.
- *Hürriyet*, 1 Şubat 2001
- *Hürriyet*, 2 Mart 2001.
- *Milliyet*, 9 Eylül 1997.
- *Nezavisimaya Gazeta*, 5 Kasım 1997.
- *Nezavisimaya Gazeta*, 21 Kasım 2000
- *Nezavisimaya Gazeta*, 27 Haziran 2001

- *PanArmenian News*, 14 May 2002.
- *PanArmenian News*, 20 May 2002.
- *Radikal*, 26 Şubat 2001.
- **Respublika Armenia**, 29 Şubat 1996, s. 2.
- *Rossiyskogo Gazeta*, 13 Eylül 1997.
- *The Jerusalem Post*, 22 Nisan 1999.
- *The New York Times*, 3 March 1992
- *The Wall Street Journal*, 6 July 2001

RAPORLAR

- **Interstate Statistical Committee of the CIS**, 2002.
- *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 106, 20 November 2001.
- *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 72, 2 March 2001.
- **National Statistics Service**.
- *RFE / RL Armenia Report*, 28 May 2002.
- *RFE / RL Armenia Report*, 31 May 2002.
- *U.S. News & World Report*, 16 March 1992
- **The Report on the Status of Women of Azerbaijan Republic**, Bakou, 1999, s. 51-53.

HABER AJANSLARI

- **Agence France Press**, 19 Ağustos 2002.
- *Arminfo Haber Ajansı*, 24 May 2002.
- *Armenian Forum*, 2, No 2, s. 94.
- *Armenian Forum*, 9 May 1998
- *Arminfo*, 21 May 2002.
- *Arminfo*, 27 May 2002.
- *Caspian News Agency*, 19 Ağustos 2002.
- *Noyan Tapan News Agency*, 24 May 2002..
- *NTVMSNBC*
- **RFE / RLNewslines**, Vol 4, No. 92, 12 Mayıs 2000.